Uppsalas medeltid och 1600-talets kartor

JOHAN ANUND RONNIE CARLSSON BENT SYSE

Uppsala har genomgått en utveckling som liknar den i många andra medeltidsstäder, från en etablering under slutet av 1000-talet eller början av 1100-talet som marknads- eller tingsplats till en fullt utvecklad stad vid 1300-talets mitt. Från denna tidpunkt när pesten och agrarkrisen drabbade Europa och Sverige, och fram till 1800-talets början gick utvecklingen långsammare. Endast de städer som grundlades senare eller gynnades av en stark centralmakt såsom kyrkan eller kungahuset utvecklades vidare. Övriga städer bibehöll oftast samma storlek eller retarderade.

Följande uppsats är ett delresultat av ett projekt som startade inom den tidigare arkeologiska undersökningsverksamheten vid Riksantikvarieämbetets kontor i Uppsala. Syftet med detta projekt var att behandla den medeltida stadens utveckling med hänsyn till Uppsalas äldre kartmaterial. I projektet deltog förutom undertecknade författare även Ylva Roslund Forenius och Karin Pettersson. I denna uppsats behandlas först och främst 1600-talets kartor från Uppsala. I ett framtida arbete återstår analys av de kartor som togs fram under 1700-talet, framförallt efter den stora stadsbranden 1702.

Den övervägande delen av de medeltidsarkeologiska undersökningarna har under en lång tid berört stadsmiljöer. En stor del av dessa undersökningar härrör från det hårda exploateringstryck som fanns i våra stadskärnor under 1960- och 1970-talet. Dessa undersökningar har bidragit till att vi nu besitter ett mycket mångfacetterat och omfattande fynd- och dokumentationsmaterial som väl lämpar sig för analys ur många olika aspekter, till exempel för jämförande studier inom

enskilda städer och mellan städer inom en eller flera regioner. Detta källmaterial tycks inte vara begränsat vad det gäller frågeställningar. Snarare är problemorienterande inriktningar mot detta material utifrån generella och specifika drag inom medeltidsstaden nödvändiga för att forskningen ska kunna gå vidare.

Mot slutet av 1980-talet hade den arkeologiska undersökningsstrategin förändrats i de flesta mellansvenska städer. Från att större ytor har kunnat undersökas har många av våra städer med lämningar efter medeltid till den grad bebyggts, att relevanta undersökningsområden ej längre finns att uppbringa i större omfattning. Ett läge med minskat exploateringstryck inom stadskärnorna har också bidragit till en nedgång i antalet arkeologiska undersökningar. En stor del av den arkeologi som förekommit i mellansvenska städer under 1990-talet har i hög grad gällt sträckor för ledningsschakt. Detta tillsammans med ett på vissa platser förändrat grundläggningsförfarande gör att stadsarkeologiska undersökningar i framtiden kommer att ändra karaktär och med detta följer en förändrad forskningsstrategi. Våra frågeställningar mot materialet har och kommer att ändra karaktär.

Med ovanstående i åtanke vill vi med denna uppsats visa att redan befintligt material i form av arkeologiska undersökningsresultat tillsammans med det historiska källmaterialet kartorna, kan ge nya infallsvinklar och avstamp inför kommande, och kanske än mer målinriktade undersökningar i framtiden. De exempel som presenteras gör inte anspråk på att i helhet förklara och lösa frågeställningar i den medeltida stadens utveckling, utan snarare att visa på ett antal ingångar och försök till tolkningar vid en jämförelse av kartmaterial och arkeologiska resultat.

Stadskartorna inom forskningen

I flera verk har stadskartor diskuterats, deras användbarhet och roll som spegel för stadens utveckling. När det gäller den senare stadens utveckling finns oftast ett användbart material, medan den medeltida stadens framväxt ej kunnat studeras utifrån bevarat kartmaterial. Avsaknaden av ett dokumenterat medeltida kartmaterial, gör att kunskapen om stadsutvecklingen till stor del får förlita sig på de arkeologiska iakttagelserna tillsammans med jämförelser av de äldsta kartorna – ofta från 1600-talet. Denna retrospektiva analys av kartmaterial har använts under lång tid. Oftast har det gällt kartmaterial för landsbygden genom analys av olika skifteskartor, men även stadskartor har använts i ett retrospektivt syfte för att påvisa och förklara förändringar inom den medeltida staden. Det kan ha skett genom att en kartbild fått illustrera det redan sagda och påvisade arkeologiska resultatet. Kartan har då fått

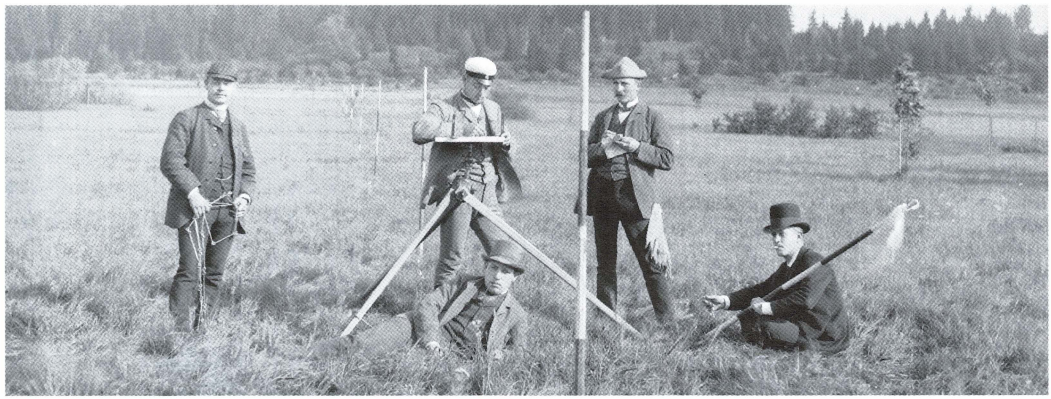

Samtidigt med karteringen i städerna pågick en kartering av landsbygdens byar. Under 1600-talet var lantmätarna en ny yrkeskår. Arbetet kom att bedrivas på likartat sätt fram i tiden, även om instrumenten utvecklades. Här syns ett arbetslag som utför kartering på landsbygden i slutet av 1800-talet. Foto Henri Osti/Upplandsmuseets arkiv.

en roll som bekräftare av en företeelse samtidigt som övriga delar av kartan mer eller mindre stått som generell förklaring till övriga arkeologiskt icke bekräftade delar av staden. Kartans eget källvärde har sällan diskuterats, den har inte analyserats i detalj, ej heller har dess egenskaper ställts mot motsvarande arkeologiska.

Kulturgeografer, historiker, konsthistoriker och arkeologer har närmat sig kartmaterialet på olika vägar. De som framlagt och bearbetat de flesta teorierna för stadens utveckling och framväxt finns bland konstvetare och historiker samt under senare tid även kulturgeografer. Arkeologernas roll har oftast varit att bekräfta den generella utvecklingsbilden. De har sällan beaktat begreppet stadsplan som lika med en utbyggnadsplan utan snarare sett kartan som en befintlig stadsplan. Framförallt har det varit svårt att skilja dessa två olika företeelser åt inom en och samma kartbild.

Generell utveckling

Karteringen av staden i större skala började under 1500-talet då man strävade efter att endast dokumentera vissa för beställaren viktiga drag inom staden. Det kunde röra sig om gatunamn och vissa byggnaders förekomst såsom i Lunds äldsta karta från 1580-talet eller enbart markerade kvartersformer i Olof Rudbecks under 1600-talet publicerade medeltida stadsplan över Uppsala. Det är dessa första kartor som kan vara svåra att direkt applicera på det arkeologiska materialet.

1600-talets renässansidéer medförde en genomgripande förändring inom stadsplanearkitekturen. Det linjära stadsmönstret slog igenom i de flesta svenska städer och skapade den största förändring i planmönstret som skett sedan staden anlades. I och med detta producerades ett större antal kartor, en del där ett äldre stadsplanemönster finns med (bl.a. Uppsala) medan andra kartor endast uppvisar den planerade staden med sitt rätvinkliga gatumönster (t.ex. Västerås). Man kan i och med detta tala om en stadsplanering i ordets egentliga betydelse. Denna stadsplanering tillkom på initiativ från statsmakterna efter influenser från kontinenten. Förutom ovan nämnda stadsreglering, grundades ett antal nya städer, framför allt längs norrlandskusten, i bergslagsområdena och längs västkusten.

Utan att gå in i detalj på den senare stadsplaneringens mål och medel så är det dessa två stadier i stadskarteringen som använts flitigast i forskningen och som troligen har mest att bidra med när det gäller kartanalyser i jämförelse med arkeologiskt dokumenterat material.

Teser kring stadens utveckling

Sedan sekelskiftet har det förts en debatt kring det urbana samhällets planutveckling. Här har man ofta sökt förklaringar utifrån kontinenten och de stadsbyggnadselement som framträtt där. Ett flertal forskare ville då se den tidiga svenska stadsplanen som ett arv från den ottonska stadsbyggnadskonsten, med Schlesvig som förebild. Senare skall andra kontinentala städers planer kommit att ha påverkat de svenska, bl.a. Lübecks vars långsmala kvarter åtskilda med smala gränder ansågs ha stått som förebild för Uppsalas medeltida stadsplan såsom den återspeglar sig i regleringskartan från 1643.

I det historiska källmaterialet har man sett påtagliga exempel på kungamaktens inblandning i stadsplaneringen med de influenser som legat bakom detta. Sammanfattningsvis har de flesta forskarna behandlat utvecklingen av den svenska medeltida stadens plan som en klar influens från kontinenten.

Nedanstående exempel tar inte direkt fasta på de ovanstående utvecklingsskedena, utan är några av de företeelser som finns inom 1900-talets forskning kring den medeltida staden.

- Staden uppstår inte av sig själv utan grundläggs enligt vissa principer av enskilda personer. Detta har aktualiserats under senare år t.ex. i samband med arkeologiska undersökningar i Sigtuna och på Birka.
- Marknadsgatans stora betydelse i det preurbana samhället och dess roll som ett första normgivande stadsplaneelement.
- Anläggandet av det så kallade ottonska

torget, ett triangulärt torg med bassidan mot en kyrka.

- Anläggandet av gatunätet vinkelrätt mot en kustlinje eller åkant.
- Långsmala gränder som gick ned mot vattnet kompletterades med strandparallella huvudgator som löpte en kvartersbredd från vattenlinjen. Ofta vidgar de sig till ett lansettorg av tidig medeltida typ.
- Staden utvecklas inte likartat på båda sidor av ett vattendrag. Vatten som oftast förenade, skiljer i vissa fall. Denna utvecklingsbild får dock ej anses som generell. En komplex dualitet finns dock till exempel i städer som Uppsala med det världsliga och kyrkliga Uppsala på var sin sida om Fyrisån, och i Gamla och Nya Lidköping på var sida om Lidan.

I stort sett kan ett antal generella utvecklingsmönster isoleras och beskrivas inom stadens planutveckling. Bakgrunden till dessa förändringar kan oftast sökas i yttre påverkningsfaktorer, så till vida att städerna är en del av det samtida samhället. För den medeltida staden har Anders Andrén indelat denna utvecklingshistoria i tre skeden där det första skedet motsvarar tiden ca 1000–1200. Under denna tid etableras överhögheten och städerna fungerar som dess stödjepunkter. I det andra skedet omfattande tiden 1200–1350 blev städerna viktiga knutpunkter för de många innehavarna av det regala herraväldet. Deras överskott omsattes till nödvändiga varor. Under det sista skedet som motsvarar tiden 1350–1550, minskar det feodala herraväldet i betydelse till förmån för andra former av överhöghet, med betoning på den merkantila.

Kanske är det utifrån sådana utvecklingsbakgrunder som en analys av kartor och stadsutveckling bör studeras. Men de direkt naturbestämda faktorerna, såsom grundtopografin spelar även en stor roll, kanske som styrande i vissa fall för de ovan nämnda företeelserna.

Hur har bilden av det äldsta Uppsala växt fram?

Man skrev om staden redan under medeltiden. När vi vill veta mer om medeltidens Uppsala, är det naturligtvis intressant att se hur den framställs i de äldsta beskrivningarna. Dels finns det en mängd spridda uppgifter i medeltida brev och ekonomiska handlingar. Där nämns vissa byggnader och man kan få uppgifter om tomters storlek och liknande. Men så småningom började man, redan under medeltidens slutskede, samla ihop information till historietexter – krönikor. Sveriges siste katolske ärkebiskop Johannes Magnus skrev under första delen av 1500-talet en historia om svearna och göterna. Där påstår han sig bland annat

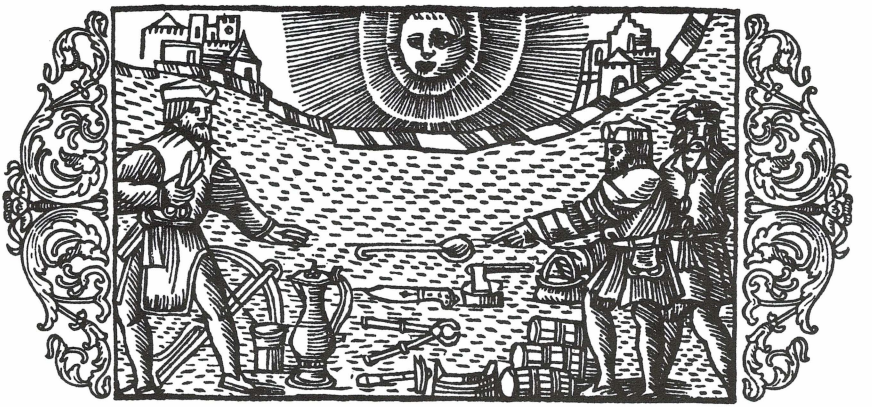

Ismarknad i Uppsala, enligt Olaus Magnus bild från 1555. Bland de utbjudna handelsvarorna förekommer yxa, sax, kniv, tunnor, armborst, en kanna samt diverse verktyg.

veta att den bibliske Noaks sonsonson Ubbo grundade Uppsala. Detta var en gammal tradition, vilket visas av att magister Matthias skrev om den redan under tiden kring 1340-talet. Magister Matthias Övidsson (Ovidi) som verkade i Linköpings stift har dessutom skrivit den äldsta bevarade skönlitterära skildringen av Uppsala, i form av denna subtila hyllning, hämtad ur Poetria:

"Hell Dig, tjusande stad! Varför skulle jag icke säga 'hell Dig, tjusande',
(om Dig), vars gestalt är ett återsken av denna växlande bild.
Till en början alldeles i mörker och med ditt anlete höljt i dimma
lyste Du likväl upp till slut, men blott föga, till dess konungaståten
kunde yvas genom Dig, den trefaldiga makten satt vid styret
och det krönta guldets salupphöjde de gamle".
Översättning av C-G. Undhagen

Johannes' bror Olaus Magnus gav 1555 ut sin historia om de nordiska folken. En av dess illustrationer kan vara den första tryckta bild som påstås avbilda Uppsala, även om den främst ska visa ismarknaden Distingen och stiliserade stadsdelar endast bildar fond.

1600- och 1700-talets forskare börjar spåra medeltidsstaden

Mer ambitiöst historieskrivande där just Uppsala skildrades skedde först under 1600- och 1700-talet. År 1611 gav Johannes Messenius ut Sveapentaprotopolis som handlar om rikets fem äldsta städer, bland vilka Uppsala skulle finnas. Johannes Schefferus publicerade Uppsalia Antiqva 1666, Olof Verelius skrev kommentarer till sin Hervarasagan från 1672, och Olof Rudbeck d.ä. tryckte sin Atlantica 1679. Alla dessa verk berör Uppsala och har stora ambitioner men saknar mestadels en kritisk hållning till

äldre uppgifter. Sagor blandades med hypoteser och fakta och många av slutsatserna blev ytterst märkliga. Författarna skapade dock en livlig debatt som gav ett ökande intresse för Uppsala och debatten i sig anses dessutom ha medfört grunden till källkritisk granskning i svensk historia. Här och där framskymtar också viktiga uppgifter som var kända under 1600-talet, antingen genom direkta observationer eller genom tillgång till idag förlorade dokument. Till exempel är det Messenius som för första gången i bevarade skrifter nämner Fyrisvall vid Uppsala.

Under 1700-talet skrevs några mycket betydelsefulla verk där Uppsalas förhistoria, medeltid och inte minst 1600-tal belystes. Det var Johan Peringskiölds två verk, vanligen kallade Monumentorum Uplandiae och Monumenta Ullerakerensia från 1710-talet, samt Johan Benedict Bussers Utkast till Beskrifning om Upsala i två delar från 1769 respektive 1773. Peringskiölds skrifter anses vara mer tillförlitliga än föregångarnas även om han ofta förhöll sig okritisk. Busser beskylldes i andra fall för plagiat men hans Uppsalabeskrivning är viktig och är fortfarande ett referensverk. Det bygger till vissa delar på bland annat Peringskiölds uppgifter men Busser har lagt till egna observationer. Han lägger också ofta fram tveksam information med brasklappen att han inte kan garantera riktigheten. Busser ber att läsaren själv ska bedöma

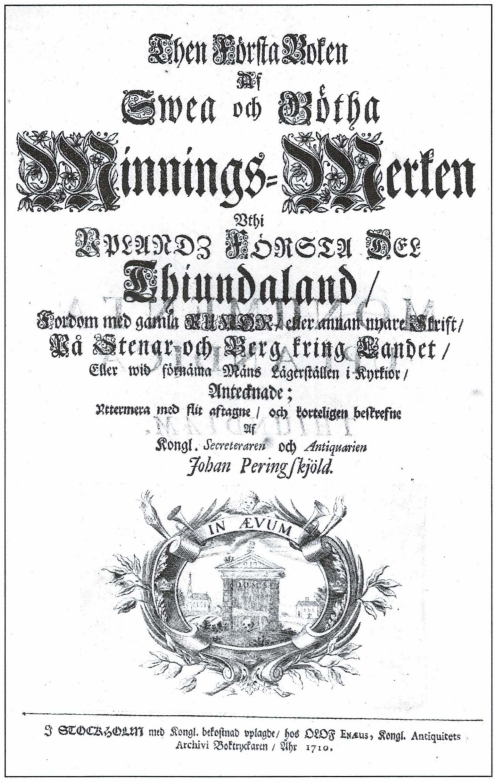
Then Förstaboken
Af
Swea och Götha
Minnings-Merken
Uthi
Upplands Förstaa Del
Thiundaland/
Fordom med gamla Runor, eller annan nyare Skrift/
På Stenar och Berg kring Landet/
Eller wid förnäma Mäns Lägerställen i Kyrkiör/
Antecknade;
Retermera med flit efftagne/ och torteligen beskrefne
Af
Kongl. Secreteraren och Antiquarien
Johan Peringskjöld.
IN ÆVUM
I STOCKHOLM med Kongl. bekostnad uplagde/ hos OLOF ENAUS, Kongl. Antiquitets Archivi Boktryckaren/ Åhr 1710.

Ett av de första verken som beskrev Uppsala mer tillförlitligt än 1600-talets var Johan Peringskiölds Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova utgiven 1719. Här återges det magnifika titelbladet med den svenska titeln.

värdet. Liksom 1600-talsförfattarna hade Peringskiöld och Busser förstahands- och andrahandsinformation som vi saknar.

De tidigaste uppsalahistorikerna ger bilder av såväl Gamla Uppsala och Östra Aros, som av det nya Uppsala under

högmedeltiden. Man diskuterade Gamla Uppsalas förhållande till Birka och Sigtuna, kulten i Gamla Uppsala och flytten därifrån under 1200-talet till dagens stadsläge vid Fyrisån. Men de beskriver alltså även aktiviteter i Östra Aros före flytten – bland annat i kungsgården som Erik Jedvardsson skulle ha bebott kring 1150 och som skulle ha legat i det område där Vretgränd löper idag. Kungsgårdslämningarna är hittills aldrig identifierade men de historiska uppgifterna anses ändå säkra. Redan Rudbeck publicerade stadskartor över medeltidens respektive 1600-talets stad. Busser tog ett viktigt steg när han började jämföra dessa och andra stadskartor i ett analyserande syfte. Han konstaterade att det var omöjligt för honom att bedöma äktheten i den påstått äldsta kartan men han påpekade samtidigt att många drag i den återkom med förvånande likhet i något yngre, mer tillförlitliga kartor. Därmed kan man säga att han var den förste som i tryck gjorde en retrospektiv kartanalys för att förstå stadens äldsta utveckling.

Karl Wilhelm Herdin
går på djupet i stadens historia

I stort sett kan man säga att endast lite Uppsalaforskning utfördes under 1800-talet. Därefter skedde en uppryckning genom Carl M Kjellbergs skrifter och de kartanalyser av bland annat det agrara omlandet som Ivar Rydeberg utförde, och framför allt Karl Wilhelm Herdins gedigna forskning. Herdin skrev om de flesta aspekter av stadsliv – organisation, rättsväsende, borgerskapet och byggnadskulturen. Han valde att lämna monumentalbyggnaderna därhän och gjorde i stället djupare studier av de borgerliga stadsdelarna. I Bygge och Bo i äldre tider, utgiven 1932, gjorde han den första större moderna syntesen av Uppsalas topografiska utveckling från tidigmedeltiden till 1900-talet. Han påpekade flera företeelser som först senare års arkeologi har kunnat vidimera, och han gjorde viktiga beskrivningar av 1600- och 1700-talsbyggnader som stod under hans tid men som är rivna idag. Herdin använde flera historiska kartor och utdrag ur hus- och tomtkartor för sina analyser.

De stora stadshistoriska
verkens tid – 1950-talet

I Uppsala som i många andra städer startades under efterkrigstiden ambitiösa forsknings- och publiceringsprojekt. Man ville ge ut standardverk med så mycket sammanställd kunskap som möjligt, och ett av de mest påkostade exemplen var just Uppsala stads historia. Under 1950-talet gavs tre volymer ut varvid perioden fram till 1700-talets slut täcktes in, och verken är till största delen giltiga som referenslitteratur fortfarande. Det första bandet, skrivet av Nils Sundquist, avser tiden fram till år 1300 och är det som har fått mest kritik men det har samtidigt skapat livlig debatt och blivit mycket läst.

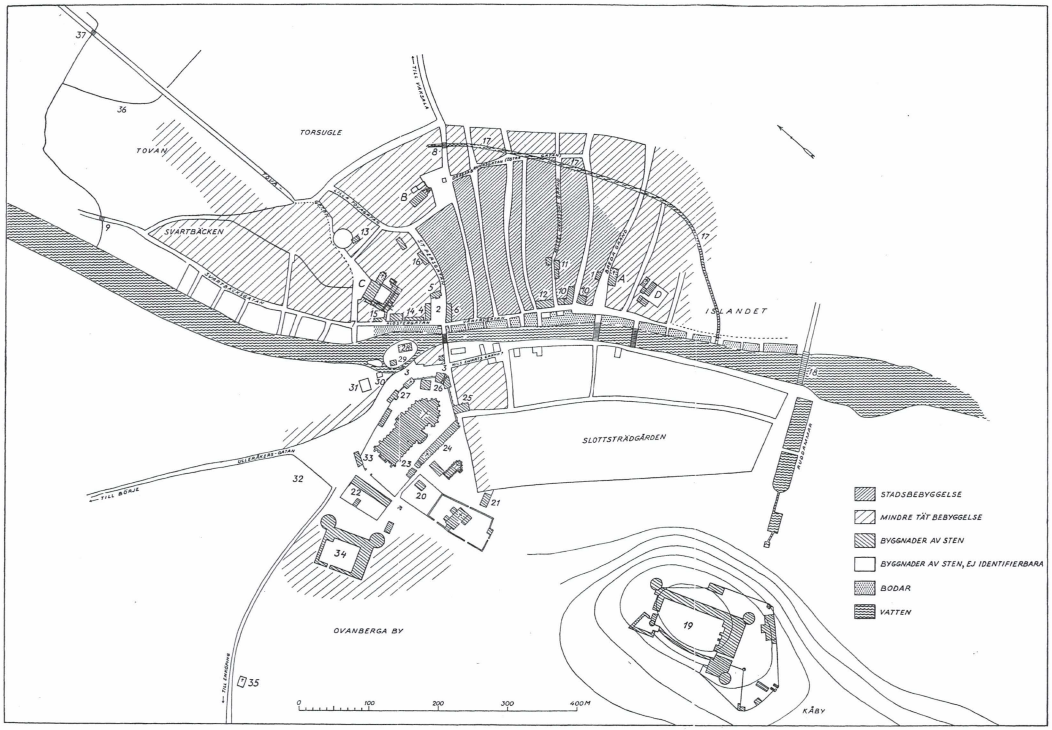

Ljungs rekonstruktion av senmedeltidens Uppsala. Denna bild av det medeltida Uppsala blev tongivande i forskningen under en mycket lång tid. Osäkerheten och okunskapen om det sydvästra stadspartiet gjorde att det området lämnades nästan tomt på kartan. Det exakta läget på kungsgården är fel – där den är markerad (D) låg i själva verket Mariakyrkan/Vårfrukyrkan. (Efter Ljung 1954).

Sundquist använde såväl historisk som arkeologisk och geografisk kunskap för att teckna en bred bild av Uppsalas förstadier, uppkomst och tidigmedeltida utveckling. 1600-talets debatt angående förhållandena i Gamla Uppsala respektive Östra Aros väcktes därmed till liv vilket gav Sundquist såväl hårda kritiker som hängivna anhängare. Han hade ett holistiskt synsätt och problematiserade viktiga företeelser vilket gjorde boken intresseväckande, även om vissa slutsatser har visat sig vara felaktiga. Sundquists grundidéer var bland annat att Östra Aros och sedermera det nya Uppsala var betydligt viktigare, jämfört med Gamla Uppsala, än vad den gängse forskningen antagit. Han menade också att den borgerliga bebyggelsen på

östra Fyrisåstranden hade etablerats mycket tidigt och att den utvecklades till en ur vissa aspekter egen enhet, ställd mot kronans och kyrkans etableringar. Väster om ån skulle inte mycket mer än Domberget ha varit bebyggt under medeltiden. För skildringarna av stadsbildens förändringar använde Sundquist, förutom arkeologiska rön, nästan uteslutande 1643 års regleringskarta.

Sven Ljung som författade del två i stadshistoriken var en renodlad historiker. Efter många diskussioner med Sundquist blev Ljungs bidrag, gällande perioden 1300–1620, en intressant bok där en trovärdig behandling av skriftliga källor kompletteras med delar av Sundquists hypoteser. Ljung hade delvis andra uppfattningar än Sundquist men i kapitlet om stadens fysiska gestalt anammade han mycket av de arkeologiska rönen. Eftersom Ljung ägnade de medeltida breven med geografiska uppgifter stort intresse blev resultatet flera intressanta rekonstruktioner av medeltida stadsdelar. Ljung klargjorde också vad de viktigaste medeltida gatu- och områdesangivelserna stod för. I tredje delen av Uppsala stads historia skildrade Torsten Petré den återstående perioden fram till 1789 i stort sett enbart utifrån skriftliga källor. De radikala förändringarna av stadsbilden under mitten av 1600-talet beskrevs och resultaten av dem illustrerades med en huskarta från sent 1600-tal. Eftersom det skriftliga materialet är rikt och huvudintresset ägnades åt andra företeelser än stadstopografin använde Petré inte kartor för rekonstruktioner eller analyser i någon större grad. Bebyggelsen illustrerades dock med teckningar och målningar. Regleringskartan från 1643 lyftes fram av såväl Ljung som Petré som den viktigaste källan för topografiska frågor.

Tre vågor av arkeologisk forskning

Under 1970-talet medförde stadssaneringarna och nybyggnationerna stora ingrepp i bebyggelsen, och därmed många schaktningar i stadens kulturjord. För första gången sedan Nils Sundquists dagar växte det arkeologiska källmaterialet snabbt. År 1976 publicerades en arkeologisk kunskapsinventering för Uppsala. Lars Redin gjorde där delvis nya bedömningar av de under 1950-talet väckta frågorna och berikade ämnet med för tiden aktuella historisk-arkeologiska aspekter. Han noterade att det inte gick att styrka Sundquists karttolkning – att gatorna som löpte vinkelrätt mot stranden öster om ån skulle vara en äldre struktur än det oregelbundna gatunätet lite längre mot norr, eller gatunätet väster om ån. Redin menade att stora förändringar av stadsplanen kan ha skett tidigt och han visade att även den tidigt anlagda Mariakyrkan som var knuten till kronan kan ha flyttats. Annan viktig kritik av tidigare forskning var att hypoteser om en kunglig 1200-talsborg på domkyrkans nuvarande plats ifrågasattes,

Stadssaneringen under 1970-talet var drastisk. Stora ytor frigjordes genom rivning av äldre bebyggelse, och stadsbilden ändrades snabbt. En positiv konsekvens av detta var att den arkeologiska kunskapen om den tidiga staden växte lika snabbt. Detta är området kring Stora Torget 1976, med Svartbäcksgatan, den blivande gågatan, till vänster och torget med Tempohuset (Åhlénshuset) i bakgrunden. Foto: Peter Lindh/Upplandsmuseet.

liksom åsikten att kungsgården flyttades från västra till östra sidan om ån. Nu påpekades också för första gången tydligt att regleringskartan från 1643 kanske inte ger en riktig bild av Uppsala under medeltiden. Redin gjorde skarpsinniga rekonstruktioner av vissa medeltida stadsdelar, och antydde till och med att Uppsala kan ha varit större under senmedeltiden än under stormaktstiden.

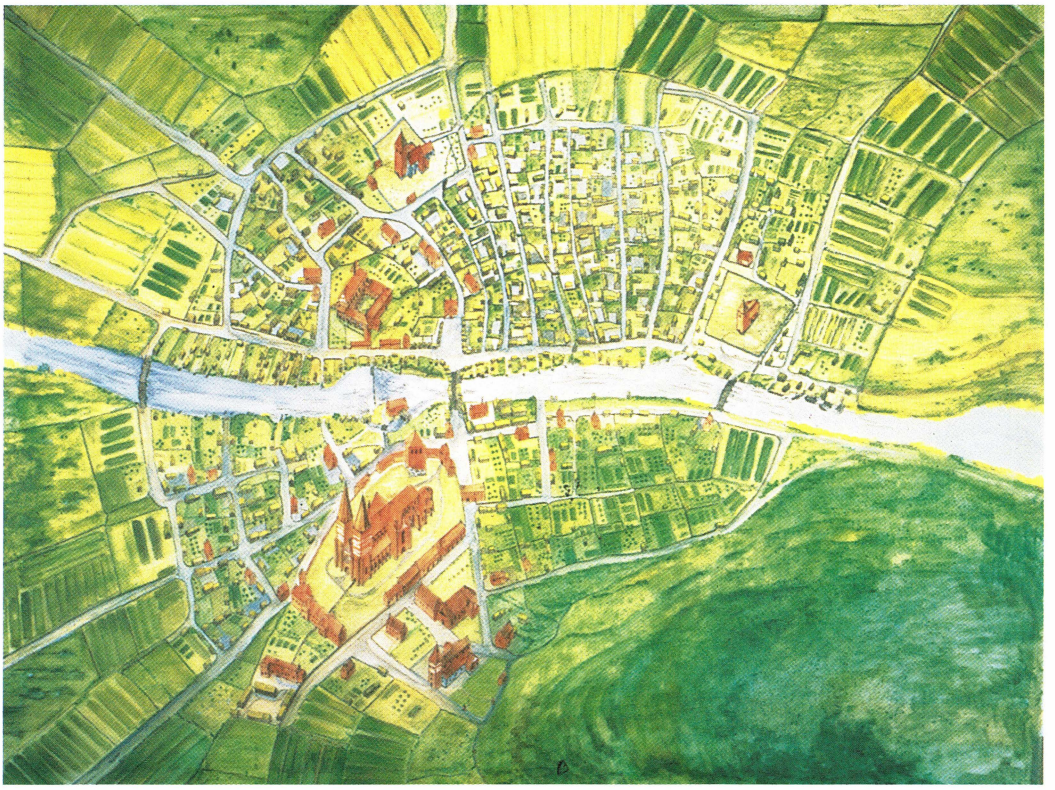

Markexploateringarna fortsatte, det arkeologiska materialet växte, och 1986 var det dags att göra ett nytt forskningsavstamp. Arkeologer, historiker, runben- och språkforskare anlitades för en uppdatering av Uppsalahistorien, lämpligt nog publicerad i den sedan en tid nyvaknade serien Uppsala stads historia. Flera av bidragen handlade om stadens fysiska form och villkor. Olle Ferm rätade ut en hel del frågetecken kring Gamla Uppsala/Östra Aros-problematiken och förhållandena i det högmedeltida Uppsala. Lars Ersgård konstaterade att etableringen väster om Fyrisån var tidig och att den senmedeltida samhällskrisen fick betydande konsekvenser inne i Uppsala. Stagnation eller till och med regression i bebyggelsen antyder befolkningens lidande. Jan Helmer Gustafsson kunde skissera en ny och betydligt mer nyanserad och säker bild av den medel-

Sid 76: Det är intressant att se, att en tecknad tredimensionell bild av medeltidens Uppsala är det första exemplet på en rekonstruktion som anger bebyggelse i området sydöst (till höger) om domkyrkokomplexet. Bilden gjordes innan den arkeologiska kunskapen om denna stadsdel fanns. Var det först när man återgav hus, tomter och odlingslotter som man kände på sig att det var orimligt att detta område skulle ha legat för fäfot? Teckning: Lotta Hillbom/-Upplandmuseet.

T.h.: Dagens stadskarta med kvartersnamn utsatta i de kvarter som nämns i texten.

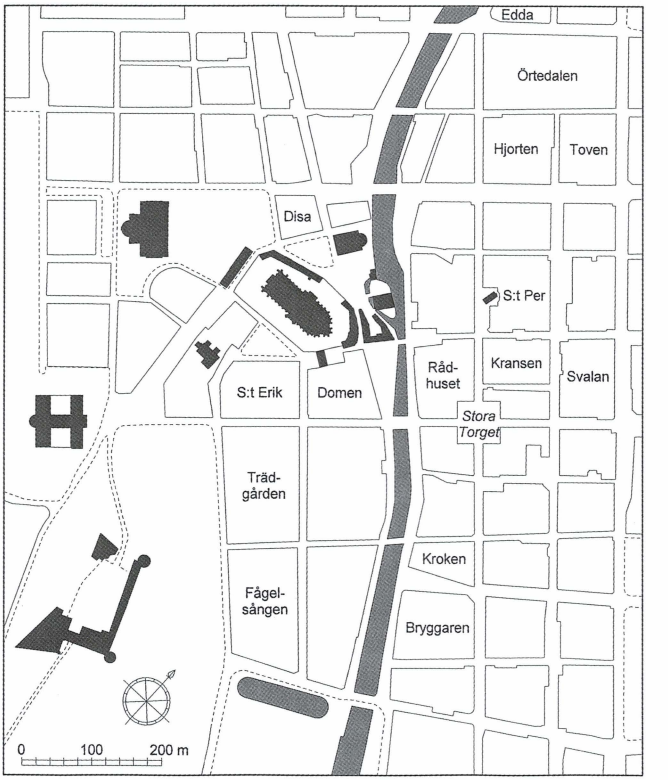

tida stadsexpansionen. Kyrkliga topografiska och samhälleliga frågor belystes av Lars Gezelius, Göran Dahlbäck och Olle Ferm. Mycket kort sammanfattat kan man säga att den nya bilden av staden höll sig inom de gamla geografiska gränserna men var kvalitativt mer nyanserad.

1990-talets arkeologi har sedan tillfört betydande kunskap som i kombination med nya kartstudier delvis ändrar uppfattningen om stadens utseende under medeltiden. Under åren kring 2000 publicerades studier som belyser dels den äldsta etableringen under 1100- och 1200-talet, dels förändringar under senmedeltid. Kort sagt har den äldsta staden blivit större, liksom den senmedeltida, vilken har haft en betydligt större utbredning mot sydöst än vad man tidigare kunde veta. Detta beskrivs mer nedan.

Rudbecks kartor – Medeltida stadsplanen och Nya Atlasplanen

Det finns två stadskartor som ger en annan bild av det medeltida Uppsalas västra delar, än övriga äldre kartor. Olof Rudbeck d.ä. presenterade i den Atlas som kompletterar hans Atlantica flera kartor, bland annat två stadskartor med vad som uppges vara ett medeltida gatunät – en *Medeltida stadsplan* och den så kallade *Nya Atlasplanen*. Den förstnämnda reproducerades av Busser 1773. Båda kartorna har även återgivits av Herdin 1932 och den *medeltida stadsplanen* har presenterats av Améen 1984. Vi känner endast till de tryckta versionerna eftersom förlagorna till Atlasbandet är försvunna. Som framgår nedan finns det dock vissa uppgifter om tänkbara förlagor som var tillgängliga under 1600-talet. De tryckta versionerna är relativt små, 18x19 cm respektive 18,5x27 cm. Dessa kartor har ansetts som otillförlitliga av historiker och geografer. På grund av detta, och av att så små ytor i västra stadshalvan har undersökts arkeologiskt, har kartorna inte använts i den arkeologiska forskningen förrän nyligen.

Medeltida stadsplanen

Den *medeltida stadsplanen* ter sig egendomlig eftersom den visar ett rikt utbildat kvarterssystem väster om Fyrisån, medan det på den östra sidan endast har markerats en mycket liten bebyggelse. Kvarteren och gatorna bildar en ungefär halvcirkelformad stadsbild väster om ån, med en inre struktur som kan sägas sönderfalla i tre enheter. Stadens infartsvägar på åsryggen ser ut att ha begränsat bebyggelsen och styrt kvarterens orientering, tillsammans med åssluttningen ned mot Fyrisån. Slutligen är ån naturligtvis helt bestämmande för förhållandena i nordlig och östlig riktning. Strukturen består av två gatusystem med revbensstruktur samt ett annorlunda, centralt område. Vad som präglar de två områdena med revbensmönster är exponering mot två platser, nämligen den nordvästra infartsvägen, respektive mot holmen i ån och det centrala området. Detta sistnämnda område är uppenbarligen av stor vikt. Där finns nämligen ett avvikande gatumönster, två öppna platser och en rektangel som benämns rådhus. Endast en byggnad är markerad utöver rådhuset. Det är Helga Trefaldighetskyrkan, som dock har ritats med pricklinje och i ett läge där den bryter en gatulinje. Nära stadens sydvästra gräns finns vattenhålet Kamphavet inritat. Holmen i ån har förbindelse med västra stranden i form av en bro över åbågens norra mynning i Fyrisåns huvudfåra.

På östra sidan av Fyrisån är endast sex mindre kvarter, eller kanske snarare tomter, markerade utmed strandlinjen. Därutöver finns där bara två markeringar. En kurvlinje i kartans sydöstra utkant ansluter med ena änden till åkanten nära

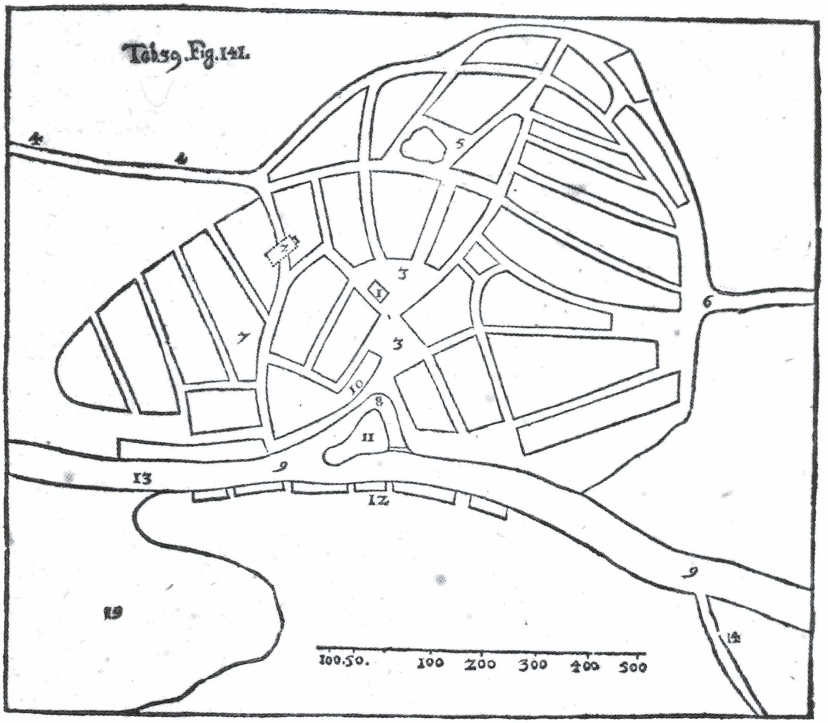

Den s.k. Medeltida stadsplanen som presenterades av Olof Rudbeck d.ä. under 1600-talet.

sydöstra änden av tomtraden. Längst i norr är Svartbäcken inritad med två parallella streck.

Kan det verkligen vara en karta från högmedeltiden?

Utgångsläget för källkritik kunde onekligen vara bättre än det är. Originalet till kartan är inte känt idag. Vi får hålla till godo med trycket av Olof Rudbecks föregivna avritning. Rudbecks alster i övrigt, och då inte minst Atlantikan, har ofta kritiserats starkt, med rätta. När det gäller just *medeltida stadsplanen* kan dock ett särskilt resonemang vara motiverat. Ursprunget till kartan är relativt okänt. Det finns äldre antaganden om att den skulle visa förhållandena före 1287. Herdin menar att Rudbeck indirekt anger källan då han talar om material som han fick tillgång till via matematikprofessor Martin Stenius, vilken hade uttagit det ur *"gamla arkivet, då han på Kungl. befallning skulle göra lanttavlor över hela riket."* Tidigt ansågs kartan bygga på materiella lämningar, medan vårt sekels historiker har

bedömt den som ett endast delvis riktigt rekonstruktionsförslag och som en produkt av storhetstidens patriotiska strävanden. Herdin uppfattar kartan som en patriotisk rekonstruktion som avsåg att tillskriva Östra Aros en forntida prägel. Varför stormaktstidens människor skulle anse denna komplicerade struktur vara av forntida karaktär skriver han inte.

Ett viktigt faktum är att de nordvästra delarna av kartan stämmer väl med yngre tillförlitliga kartor. Det gäller området norr om nuvarande S:t Olofsgatan. De delar av kartan som inte kan beläggas i andra kartor är Domkyrkoplatån och området söder om Domkyrkan. Man måste dock här hålla i minnet att *någonting annat inte är att förvänta*. Domkyrkoplatån blev totalt omdanad under det sena 1200-talet och följande århundrade. Området söder om Domkyrkan som idag är stadsdelen mellan Nedre Slottsgatan och ån, genomgick också en total förändring. Detta skedde senare – genom anläggandet av Kungsträdgården under andra halvan av 1500-talet – och medförde att 1600-talets kartor saknar spår av medeltida strukturer i detta parti. När stormaktstidens kartor ritades fanns ingen anledning, och kanske ingen möjlighet, att ange de ursprungliga gatorna. Nästan bara Kungsträdgården ritades ut där.

Argumentet att avsikten med planen var att framställa Östra Aros som särskilt forntidsmässig är tveksamt. Eftersom gator i revbensmönster på motsatta stranden var kända från flera kartor förefaller det meningslöst att avbilda ett påstått äldre skede i stadsutvecklingen på likartat sätt fast på västra åsidan. En patriotisk förforning av staden borde kanske ha framställts på annat vis än som en tämligen trist och formell gatu- och kvarterskarta av precis samma typ som 1600-talets normala. När det gäller andra hypoteser som till exempel de om Gamla Uppsalas tidiga historia, kan man verkligen inte beskylla Rudbeck för bristande fantasi i illustrationerna. Ett annat faktum som talar för planens autenticitet är ett antal små oregelbundenheter som kontrasterar mot den symmetri som Rudbeck i andra skildringar ville tillskriva det förhistoriska samhället.

Arkeologiska resultat från senare års undersökningar ger en i stora delar ny bild av markutnyttjandet väster om ån under 1200- och 1300-talet. Bebyggelse från 1100-talet har konstaterats i kvarteret Domen. I kvarteret Disa fanns bebyggelse åtminstone under tiden kring sekelskiftet 1300. En anläggning påträffad invid Domkyrkan, som tolkas som en väg har daterats till sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal. Anläggningen ligger på en plats som på *medeltida stadsplanen* är markerad som gatumark. Omfattande undersökningar i kvarteret Trädgården har påvisat väldaterade anläggningar som visar att bebyggelsen i området etablerades ca år 1300. Det innebär alltså att det fanns en åtminstone 150 år lång bebyggelsefas och

Sammanslagning av reglerings-kartan från 1643 och Rudbecks medeltidsplan för västra sidan om ån. Karta Johan Anund.

en övergivningsperiod av 100 år före Kungsträdgårdens anläggande. Det nedan diskuterade belägget för Munkbron 1286 har stor betydelse i sammanhanget. Att det fanns bebyggelse kring Vårfrukyrkan på östra sidan av ån under sent 1200-tal är klart. Eftersom Munkbron troligen var stadens äldsta bro, och Franciskanklostret, profan bebyggelse och antagligen även S:t Pers kyrka var etablerade längre norrut på östra sidan, förfaller det mycket märkligt att man skulle ha byggt den första bron på Munkbrons plats om det inte redan ca 1280 fanns en betydande bebyggelse så långt söderut på västra sidan. Om så inte var fallet skulle Dombrons läge vara det naturliga för en äldsta bro, med tanke på utbredningen av bebyggelsen på östra sidan. Sammantaget talar dokument och arkeologiska undersökningsresultat för att kartan har verklighetsbakgrund.

På kartan finns ingen bro över åns huvudfåra, vilket kan stämma med förhållandena under mitten av 1200-talet. Det är även intressant att den omdiskuterade lagunbildningen i stadens sydöstra del troligen är markerad på planen. Kartans nästan totala avsaknad av bebyggelse på östra sidan av ån är av betydelse för utvärderingen och för tolkningen av orsakerna till kartans tillkomst. Som nämnts ovan är det sannolikt inte kvarter utan enskilda tomter som har markerats, och de sträcker sig utmed åkanten. Genom skriftliga källor vet vi att tomterna var bebyggda med bodar som tycks ha nått ända ned till ån. Bodarna tolkas därför

som kombinerade salubodar och strandmagasin. Den gata som löpte utmed tomternas östra sida kallades talande nog ibland för Köpmannagatan. Som Herdin påpekar saknas Franciskanklostret och Vårfrukyrkan, vilka bevisligen fanns före 1280, på planen. Från såväl historiska som arkeologiska källor vet vi att även omfattande profan bebyggelse fanns etablerad i dessa områden under 1200-talets slut. Därmed vet vi att *medeltida stadsplanen* inte kan vara en genuin avbildning av hela Uppsala vid denna tid.

Det finns däremot inte någonting markerat på planen, som uppenbart är felaktigt. Därför kan man nu anse att *medeltida stadsplanen* är en karta där en i stort sett riktig avbildning av Uppsalas västra delar ca år 1280 presenteras, och där de östra kvarteren medvetet har utelämnats.

Den allt överskuggande händelsen vid den tiden var naturligtvis flyttandet av ärkesätet, med omfattande nödvändig nybyggnation, framför allt domkyrkans uppförande. Inför ett sådant projekt måste det ha varit helt nödvändigt med förberedande regleringskartor. Detta krävdes dels för uppförandet av de blivande byggnaderna men även, och troligen främst, för ersättningsförfarandet gentemot de som på ena eller andra sättet drabbades av fastighetsförluster. Texter om sådana uppgörelser utgör en stor del av de bevarade medeltida dokumenten angående Uppsala och andra städer.

Medeltida stadsplanen är en kvarterskarta och inte en tomtkarta. Den kan dock ha varit förberedande underlag för mer detaljerade planer. Att några tomter på östra stranden har markerats är intressant i sammanhanget. Dokument från 1286 och 1310 visar att domkyrkan från kung Magnus Ladulås bytte till sig ett fiskeverk i Fyrisån samt därtill östra halvan av ån till en sträcka ca 190 meter, räknat från holmen och nedströms. Detta innebär vattnet utanför två eller tre av de på *medeltida stadsplanen* avbildade strandtomterna. *Medeltida stadsplanen* är som sagt en kvarterskarta och inte en tomtkarta men dess upplösning är inte mindre än den för regleringskartan från 1643, eller flera andra städers regleringskartor från 1600-talet. Kartan utvisar med obetydliga undantag just det område som blev domkyrkans egendom kring 1270. Det är troligt att den är en äkta översiktsplan över ett område som då stod inför drastiska förändringar, vilket gör det möjligt att dra två viktiga slutsatser. Det finns inte som man tidigare har trott, kartbelägg endast för östra stadshalvans utseende före 1600-talets reglering. Det är i stället möjligt att sätta samman en i princip medeltida karta för hela Uppsala. Dessutom, vilket är ännu mer spännande, är det troligt att kartan ursprungligen ritades under högmedeltiden, vilket i så fall skulle göra den till Nordens äldsta kända stadskarta.

Nya atlasplanen

Rudbecks *nya atlasplanen* är en kombinationsplan där tre olika kartor är sammanställda. Den ovan nämnda *medeltida stadsplanen* är där markerad med prickar, gatunätet före 1643 års reglering med korta streck, och ett rätvinkligt gatusystem med heldragna linjer. *Nya atlasplanen* påminner om regleringskartan från 1643 men det finns viktiga skillnader. Det rätvinkliga gatusystemet skiljer sig betydligt från det som angavs på regleringsplanen – de äldre gränderna tycks ha påverkat planeringen mer än regleringskartan visar. Man måste hålla i minnet att medan regleringskartan är en sorts idealbild, framtagen inför omläggningen, är det heldragna skiktet på *nya atlasplanen* troligen en ögonblicksbild av hur staden verkligen såg ut 30 år senare. Det prickade skiktet skiljer sig så lite, med ett undantag, från den *medeltida stadsplanen*, att man måste anse att det rör sig om kopieringar av samma original. Undantaget utgörs bland annat av en vägförbindelse över ån direkt norr om nuvarande S:t Olofsgatan. Intressant nog löper den utritade bron på östra sidan till en punkt som även på *medeltida stadsplanen* är gatumark mellan två tomter (se vidare nedan).

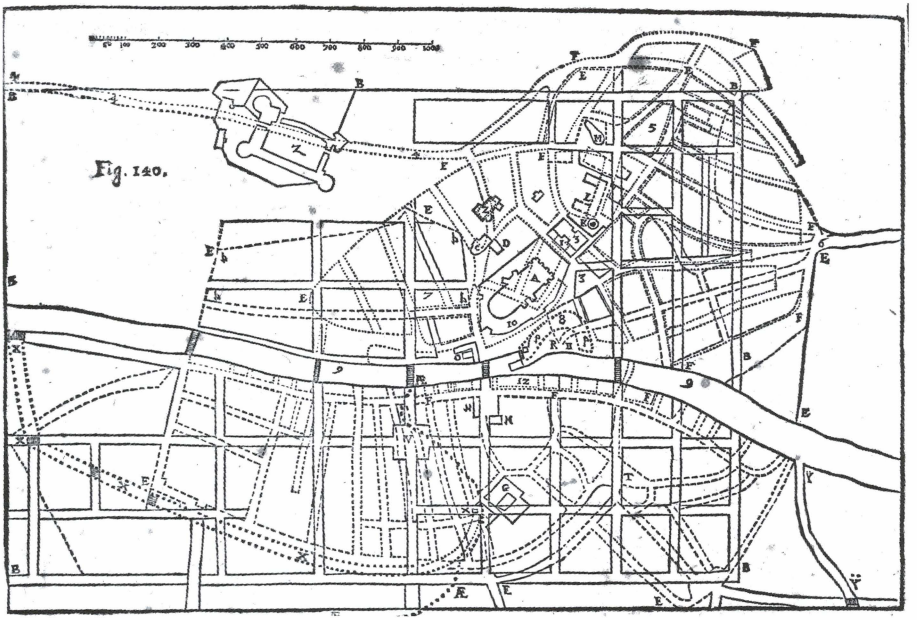

Den av Olof Rudbeck producerade Nya Atlasplanen som är en kombinationskarta där tre olika kartor finns med.

Det streckade gatunätet motsvarar till stor del det äldre skiktet i regleringskartan. Det är tydligt att man vid framställningen har stött på rittekniska problem i vissa partier av *nya atlasplanen*, eftersom sträckningar i två skikt, eller ibland alla tre skikten, bitvis sammanfaller. Vid sådana partier har man ibland ritat ut samtliga linjer, medan man på vissa ställen låtit antingen den streckade eller den heldragna linjen få representera en kvartersgräns som måste ha funnits på båda respektive underlagsplanerna. Med detta i åtanke är likheterna med regleringskartans äldre skikt så stora att det rör sig om kopiering eller en gemensam förlaga. Det streckade skiktet är i Atlantican även återgivet som en separat plan.

Det tredje och yngsta skiktet i *nya atlasplanen* visar alltså rätvinkliga kvarter. Sammanfattningsvis kan bilden av gatu- och kvarterssystemet i detta skikt, i jämförelse med det yngre skiktet i regleringskartan beskrivas på följande sätt. På *nya atlasplanen* visas en stadsbild där de sydöstra kvarteren är annorlunda orienterade, där de nordöstra kvarteren är mindre och fler, samt där delar av gatunätet väster om ån fortfarande förefaller vara oreglerat. Det finns även tecken som, om de inte beror på rittekniska problem, tyder på att gatan närmast öster om Fyrisån, fortfarande hölls öppen för trafik, och fortfarande tilläts skära genom de nya kvarteren närmast ån.

Många linjer bildar mönster

Det pricklinjemarkerade äldsta skiktet kan analyseras ur minst två intressanta aspekter – dels jämfört med den nästan identiska *medeltida stadsplanen*, dels jämfört med det strecklinjemarkerade skiktet. Förutom vissa obetydliga skillnader, som att kvartershörnen ofta är mer avrundade och begränsningslinjerna på vissa ställen har mjukare kurvatur på *nya atlasplanen* än på *medeltida stadsplanen*, finns det viktiga skillnader vid ån och på den östra sidan av den. Den bro som har markerats strax norr om S:t Olofsgatans senare anslutning till ån finns inte med på *medeltida stadsplanen*. Teoretiskt finns naturligtvis möjligheten att bron av misstag har markerats med prickar i stället för streck, och alltså i så fall skulle höra till det något yngre skiktet på planen. Man kan dock med stor säkerhet avfärda den förklaringen genom att studera kvartersbegränsningarna vid det västra brofästet, i de respektive skikten. Det yngre, streckade skiktet uppvisar ett stort kvarter mitt för broläget, vilket innebär att det inte skulle finnas någon allmän väg ned till bron – ett orimligt förhållande. Det stora kvarteret har samma läge även på *regleringsplanens* äldsta skikt, där för övrigt bron följdriktigt saknas, vilket kan tas till intäkt för att bron hör till *nya atlasplanens* äldsta skikt. I detta finns anslutande vägsträckningar vid brons båda ändpunkter. Möjligen har vi här en avbildning av Uppsalas äldsta bro!

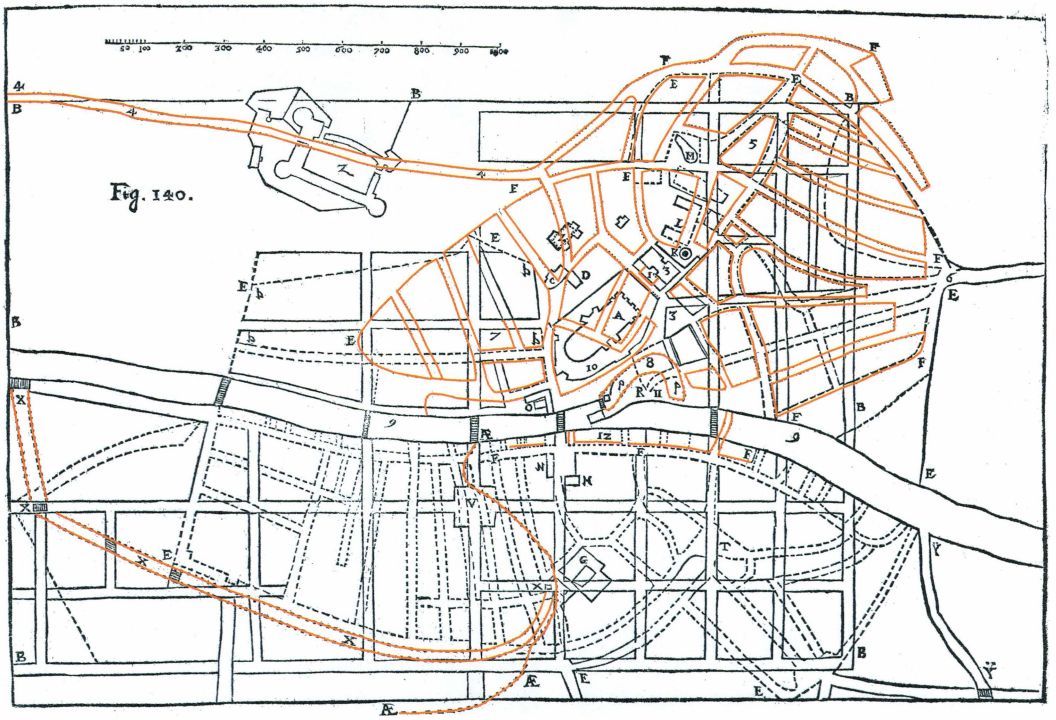

Nya Atlasplanen med det prickade skiktet framhävt i rött. Här syns tydligt en brosträckning vid platsen för nuvarande S:t Olofsgatan. Kanske platsen för en av Uppsalas tidigaste broar. Likaledes finns den prickmarkerade bågformiga vägsträckningen markerad, eventuellt en landsväg mot omlandet i sydöst.

Mycket intressant är även en pricklinjemarkerad bågformad vägsträckning som inte saknas bara på *medeltida stadsplanen* utan likaså på regleringskartan. Vägen bör diskuteras i samband med den likaledes viktiga bågformade markeringen som kanske visar gränsen mellan fast mark och en lagun eller en sankmark. Vägsträckningen och bågformen sammanfaller delvis på planen, där den senare sannolikt har topografiska orsaker. Sankmarksbegränsningens markering löper från en punkt som motsvarar nuvarande Nybrons östra fäste. Därifrån sträcker den sig över vad som idag är Stora Torget, böjer av mot öster vid S:t Pers kyrkas bogårdmarkering. Öster därom ansluter vägmarkeringen, och gräns-

linjen och vägmarkeringen följer samma kurvatur en bit in i nuvarande kvarteret Svalans område. Därifrån löper vägmarkeringen i en svagt böjd sträckning söderut, mot det som åtminstone under 1600-talet var Uppsalas sydöstra tull. Det är slående att den här beskrivna sträckningen genom Stora Torget samt kvarteren Kransen och Svalan sammanfaller helt med den topografiska höjdkurvan för sexmetersnivån. En invändning mot att vägsträckningen faktiskt skulle ha funnits markerad på Rudbecks förlaga, och existerat i verkligheten under tidig medeltid, skulle kunna vara att staden då inte var utbredd så långt mot öster. Det går dock att argumentera för existensen av en sådan väg eftersom det under tidigmedeltid antagligen inte var möjligt att anlägga en väg, eller kanske ens färdas med fordon, i de områden som ligger lägre än sexmetersnivån. Då man trots detta var i behov av en väg mot sydöst var man hänvisad till en sträckning öster om sankmarken. Att denna väg kan vara betydligt äldre än en efterföljare med delvis samma sträckning, framgår av att dess östra del löper i en båge genom det område som senare blev det reglerade kvarteret Svalan. Varken *nya atlasplanens* eller regleringskartans respektive yngsta skikt visar någon kvarvarande äldre väg genom det sena 1600-talets kvarteret Svalan. Den prickmarkerade vägmarkeringen skulle kunna visa Östra Aros äldsta landsväg mot omlandet i sydöst.

Det är svårt att bedöma om planens alla tre skikt är äkta avbildningar av original som fanns tillgängliga för Rudbeck, och som hade verklighetsbakgrund. Förebilden för det yngsta skiktet i *nya Atlasplanen* var regleringskartan från 1643 eller någon kopia av den, till exempel den samtida kopia som kopparstickaren Sasse påstås ha utfört för stadens bruk.

När det gäller det prickmarkerade äldsta skiktet gäller samma källkritiska resonemang som för den *medeltida stadsplanen*, med tillägg av bland annat tolkningen av bro- och vägmarkeringarna, som nämnts ovan. En detalj av högsta vikt för tolkningen av det äldsta skiktet är den gata som är markerad inom det reglerade kvarter som nu heter S:t Erik. Rudbeck har låtit rita gatan med heldragna linjer som ansluter till kvarterets begränsningslinjer. Detta kan inte vara ett misstag. Vid gatupartiets ändar i kvartersgränsen ansluter gatans fortsättning i båda riktningarna, men markerade med pricklinjer i kartans äldsta skikt. Det verkar som att en medeltida gatusträckning har fått fortsätta att fungera trots skapandet av nya kvarter. Det finns två arkeologiska belägg av stort intresse i sammanhanget. I de befintliga byggnaderna i kvarteret finns en källare med mot nuvarande gatunät avvikande orientering. Huset är uppenbart orienterat efter den av Rudbeck markerade gatan inne i kvarteret S:t Erik. År 1993 påträffa-

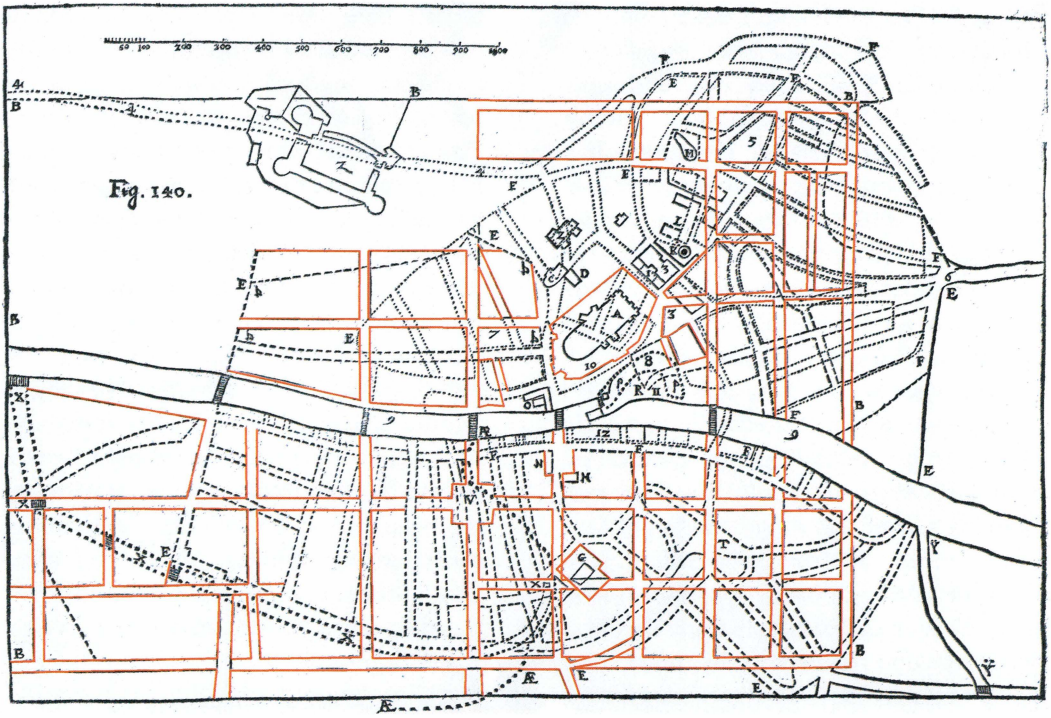

Nya atlasplanen med det heldragna skiktet markerat med rött. Detta skikt som motsvarar ett av regleringskartans skikt skiljer sig från detta på en hel del platser.

des en väl stenlagd yta vid en arkeologisk undersökning och läget stämmer med gatusträckningen. Det tycks vara ställt utom tvivel att denna gata, som knappast kan ha anlagts i samband med regleringen på 1600-talet, verkligen har funnits. Det är i sig ett mycket starkt indicium för att såväl den *medeltida stadsplanen* som *nya atlasplanen* har en långt större sanningshalt än vad man tidigare har ansett.

Det heldragna skiktet visar alltså den verklighet som kontrasterar mot 1643 års stadsplanerares visioner. I flera delar av den följande texten ges exempel på avsteg från den nya stadens planerade form. Man hade till exempel uppenbarligen tänkt sig att det skulle räcka med en enda strandparallell långgata öster om ån (Kungsängsgatan–Svartbäcksgatan), förutom i det centrala partiet där ytterligare en gata (Dragarbrunnsgatan) skulle

anläggas. Norr och söder därom skulle i stället stora och långa kvarter anläggas vinkelrätt mot ån. Men det heldragna kartskiktet visar att man redan under 1670-talet hade förlängt Dragarbrunnsgatan långt över den planerade sträckningen, ända till stadsgränsen mot söder respektive nästan fram till Linnégatan åt norr. Å andra sidan hade man inte lyckats bygga det redan från början planerade partiet mellan Vaksalagatan och Bangårdsgatan. Vi kan ganska säkert säga att man där fortfarande använde delar av de mycket gamla gränderna som formerade sig i solfjädersform och löpte ned mot ån. I *nya atlasplanen* ser man att vissa av gränderna tillfälligt inkorporerades i det nya systemet. Dessutom hade man fortsatt att använda Östra Ågatan även i dess norra del, tvärt emot de nya planerna.

På flera ställen har Rudbeck lämnat öppningar i de annars heldragna kvartersbegränsningslinjerna, på sådana ställen där prick- eller strecklinjemarkerade gator löper. Det ska antagligen inte tolkas som ritfel. Vi vet från historiska källor att 1640-talets reglering inte gick helt enligt ritningarna. Det måste anses som mycket sannolikt att luckorna i de heldragna linjerna visar reminiscenser från det medeltida gatunätet, vilka var faktiska inslag i stadsbilden under Rudbecks tid ca 30 år efter regleringsbeslutet. Om det resonemanget accepteras återstår endast två möjliga slutsatser. Antingen har Rudbeck (eller någon annan) av någon anledning ur sin fantasi konstruerat en föregiven medeltida stadsplan som han med list har ritat på ett sådant sätt att den korrelerar med de faktiska oregelbundenheterna i 1600-talsstadens gatunät – eller hade han helt enkelt tillgång till äkta stadskartor av okänd, kanske medeltida, härkomst. Om man resonerar förutsättningslöst finns det inte någonting som kan bevisa att *medeltida stadsplanen* och det äldsta skiktet i *nya atlasplanen* verkligen är äkta stadsplaner – men det finns faktiskt heller ingenting som logiskt motsäger detta. När man väger in stadstopografiska, historiska och de nytillkomna arkeologiska källorna, verkar det sammanfattningsvis som att det mesta tyder på att kartorna till största delen är riktiga.

Regleringskartan från 1643

Den äldsta och något så när säkert daterade bevarade kartan över Uppsala stad är den s.k. regleringskartan från 1643. Kort kan sägas att den framställer förhållandet mellan den äldre, då befintliga stadsplanen och den som kom att gälla efter godkännandet senast 1645, mer eller mindre den stadsplan som gäller än idag. Denna karta har ansetts vara den viktigaste för tolkningen av Uppsalas äldre nu försvunna gatusystem och den har vid många tillfällen använts som en utgångspunkt för uppfattningen om Uppsala medeltida stadsbild.

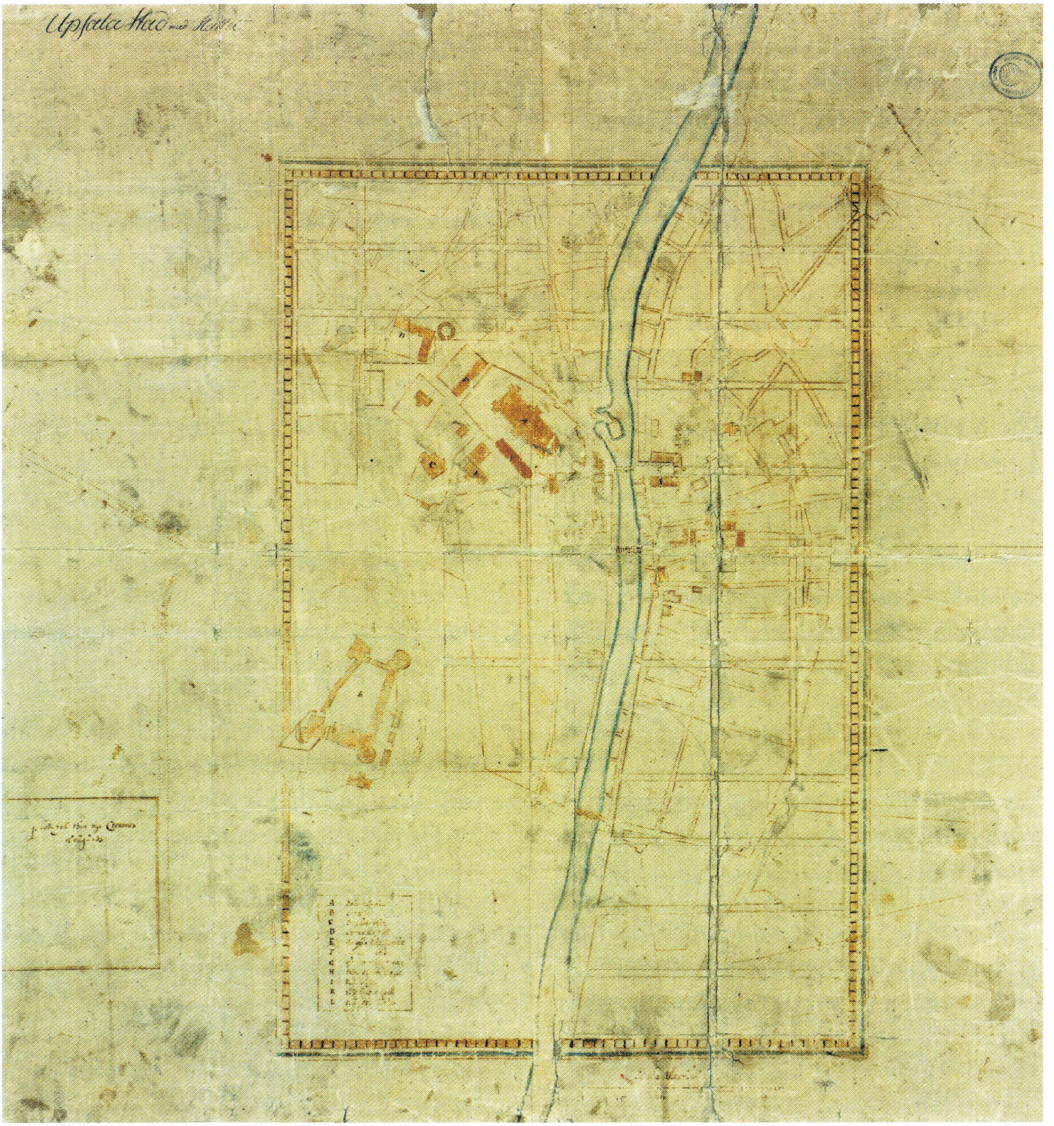

1643 års regleringskarta som visar stadens äldre gatunät med den nya stadsplanen inritad ovanpå. Foto LMV. (LMV B 70-1:3).

Den 28 februari 1643 står det följande i förmyndarregeringens resolution för privilegiebreven till Uppsala stad "*...en ingenieur tillförordna som en rätt plan och dessein öfwer stadsens formerande skall fatta, gator och gränder afsticka och medh stänger och spåror utvisa så at den råd och wilja hafwer må weta herefter i ordning och regularitet at byggja*".

I enlighet med de för tiden rådande idéerna på stadsplanekonstens område förordnades vice amiralen, riksrådet Claes Fleming som regeringens specielle kommissarie att utföra uppdraget. Bakom det rent praktiska arbetet och arkitekturen låg stadsingenjören Anders Torstensson som med biträde av statsanställde lantmätaren Johan Åkesson blev den som troligen ritade kartan. Utifrån skriftligt källmaterial torde man med säkerhet kunna säga att kartan blev klar 1643.

Därefter kom de förberedande arbetena igång först 1644. Arbetet gick emellertid långsamt och efter ett antal påskyndande tillsägningar från bl.a. drottning Kristina accelererade arbetet så att ladornas utflyttande till stadsgränsen med det nya staketet runt staden och tullportar tycks ha fullbordats på våren 1647.

Dragningen av de nya gatulinjerna kom dock att kräva betydligt längre tid. Borgerskapet satte sig till motvärn vid flera tillfällen och först år 1650 kom det Nya Torget (Stora Torget) att ligga klart. Först vid slutet av 1660-talet var den nya stadsplanen i stort sett genomförd, med nya kvartersbildningar där tomter och gator var fixerade.

Kartan som idag förvaras på Lantmäteriverket i Gävle har antagits inte vara ett av Torstensson upprättat original. En del stenhusbyggnader samt broarna vid Islandet och Drottninggatan, som tillkommit efter 1643 är utmärkta. Det har föreslagits att den nu bevarade kartan härrör från slutet av 1600-talet.

Kartan är uppfodrad på väv i format 57,5x71 cm. Den gamla planen bildar underlag och på denna har med penna och bläck med hjälp av en linjal den nya planen lagts in. Man har dessutom använt sig av något skarpt instrument som på vissa ställen genomskurit papperet.

Det äldsta skiktet visar Uppsalas stadsbild som den tedde sig vid upprättandet av kartan år 1643. Det kan alltså fastslås att den kartbild vi ser i det äldre gatumönstret är en 1600-talsstad innan regleringen skedde. Har då detta gatumönster anor från medeltiden? Det är en av de viktigare frågorna som utforskare av Uppsalas medeltid ställt sig vid studier kring denna karta.

I Uppsalas stads historia, del 1, har Nils Sundquist diskuterat detta mycket ingående. Utifrån kända historiska källor anser han att partiet kring nuvarande kvarteren S:t Erik, Trädgården och Fågelsången väster om ån är eftermedeltida då Slottsträdgården anlades här under Gustav Vasas tid. Till samma period vill han också hänföra delarna sydöst om nu-

varande Bäverns gränd. I norr anser han att kvarteret Örtedalen och i nordväst området mellan Övre Slottsgatan och Kyrkogårdsgatan är av eftermedeltida ursprung. Ovanstående områden ligger alla i stadens utkanter och vid en första anblick skulle det kunna vara ganska så självklart att dessa är bebyggda och anlagda under senare tid. Enligt Sundquist torde resterande delar av stadsbilden ha ett medeltida ursprung och framför allt gäller detta området kring Stora torget där ett tiotal gränder parallellt löper ned mot den östra strandgatan. Detta enda ställe i stadsbilden som uppvisar en enhetlig struktur skulle enligt Sundquist tyda på ett tidigt anläggande.

Herdin har i Bygge och Bo, på ett grundligt sätt beskrivit händelserna i samband med genomförandet av 1643 års nya stadsplan. Däremot kommenterar han inte speciellt förhållandet kring den äldre stadsplanen som finns på kartan. Han menar att en äldre stadsplan som utarbetades på 1630-talet låg till grund för 1643 års nya stadsplan.

I Riksantikvarieämbetets och Statens Historiska Museers projekt om medeltidsstäder diskuteras för Uppsala det medeltida gatusystemets rekonstruktion med regleringskartan som utgångspunkt. Här framhålls bl.a. de korrelationsproblem som finns mot dagens kartbild och därmed också mot det underliggande äldre gatusystemet. Slutsatsen blir att det finns stora problem med att rekonstruera den medeltida stadsplanen enbart med hjälp av regleringskartan.

1986 utkom Uppsala stads historia del XII, i vilken ett antal uppsatser behandlar vad som hänt inom den arkeologiska forskningen för Uppsala fram till denna tid. Regleringskartan har i de flesta av dessa uppsatser använts för att belysa den medeltida stadsplanen. Även under senare år har 1643 års karta diskuterats bl.a. i Uppsala stads historia IX:1, Uppsalas gatunamn.

Utifrån ovanstående kan en intressant iakttagelse göras. Det är Herdin som menar att en äldre stadsplan från 1630-talet låg till grund för 1643 års regleringskarta. Detta tillsammans med hans beskrivning av kartans utförande, antyder att det kan vara så att kartan som idag finns bevarad är den av honom omtalade 1630 års karta, som senare använts för att lägga in den nya stadsplanen på. I så fall är detta egentligen inte en regleringskarta som upprättats med en planerad reglering som syfte, utan en stadskarta över det tidiga 1600-talets Uppsala, som i ett senare skede har återanvänts för ett annat syfte. Uppsala skulle i och med en sådan tolkning av kartan, ha begåvats med en ännu äldre karta över staden. Kanske är detta den stadsplan som man vet att Johan Åkesson utförde 1638 men som aldrig återfunnits.

Tre utvecklingsfaser

Som visats ovan tycks den tidigare forskningen ha tolkat den medeltida stadens

utveckling utifrån regleringskartan medan senare tids forskning till stor del noterat att det äldre gatusystemet bara speglar förhållandena före regleringen och inte med enkelhet kan användas för att påvisa en medeltida utveckling. I projektrapporten Medeltidsstaden 3 noterades också att överensstämmelsen mellan de två stadsplanerna är dålig och att de endast med svårighet kan anpassas till dagens stadsplan.

För att kunna använda och tolka kartan som en bild av den medeltida stadens utveckling och struktur torde de arkeologiska undersökningar som skett i Uppsala vara det bästa hjälpmedlet. En anpassning av kartan skall i så fall inte utgå från dagens gatunät mot regleringskartans senare skikt, utan det bästa resultatet kan uppnås vid en jämkning av de påträffade medeltida gatornas exakta belägenhet mot regleringskartans äldre skikt.

År 1993 gjordes en kartering av de medeltida gator/gränder som påträffats vid arkeologiska undersökningar i Uppsala. Dessa lades in på regleringskartan för att se hur pass bra överensstämmelse det fanns mellan karta och verklighet. Resultatet blev att de arkeologiskt påvisade gränderna på östra sidan ån i flera fall visar överensstämmelse med dem på regleringskartan. Detta gäller framförallt i området nordost om Stora Torget, där det finns ett större antal arkeologiska undersökningar att referera till. Dessutom, vilket var att vänta, visar dateringen av de påträffade gränderna att regleringskartan inte återspeglar det medeltida gatunätet utan förhållandena kring 1600-talets början.

Förutom det ovan nämnda underlaget som insamlats fram till och med 1993 har ytterligare äldre gränder och gator åter kommit i dagen till följd av de senaste årens arkeologiska undersökningar. Med dessa som grund, dvs deras datering och belägenhet kan en utveckling av den medeltida stadens gatunät tecknas.

Även om de arkeologiskt påvisade gränderna inte exakt följer regleringskartans äldre plan, kan man ganska säkert avgöra vilken av kartans gränder de motsvarar. Därför kan man genom att renodla regleringskartans äldre plan visa hur gatunätet utvecklats från 1100-talet och framåt. Indelningen för dateringen av de olika gränderna har gjorts utifrån städers generella utvecklingshistoria som tidigare presenterats av Anders Andrén. Fas 1 motsvarar tiden ca 1000–1200, en tid då Uppsala etableras som en hamnplats och så sakta formar sig till en stad. Fas 2 sträcker sig från 1200-talet fram till 1350. Under denna period sker en kraftig utveckling av staden, olika institutioner etableras, handel och hantverk understöds av det feodala herraväldet. I fas 3 råder en långsammare utvecklingstakt, handel och hantverk utvecklas men i Uppsala dominerar Domkyrkan ekonomin. Rådsstaden växer sig stark.

De tre olika faserna visar olika stads-

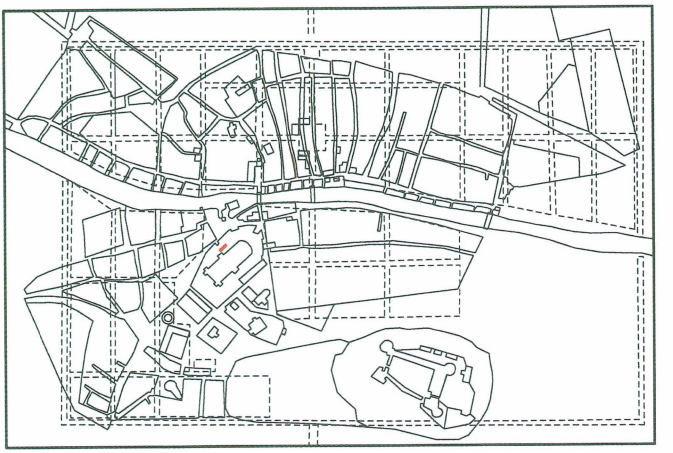

Arkeologiskt belagda gator daterade från ca 1000 till runt år 1200. Endast en säkert påvisad gata finns från denna period. Gatans belägenhet stämmer väl med Rudbecks medeltida stadsplan.

Arkeologiskt belagda gator daterade från 1200-talet fram till 1350. Nu utskiljer sig ett mönster som liknar det på regleringskartan, framför allt på den östra sidan, där det mot åkanten vinkelräta gatunätet känns igen.

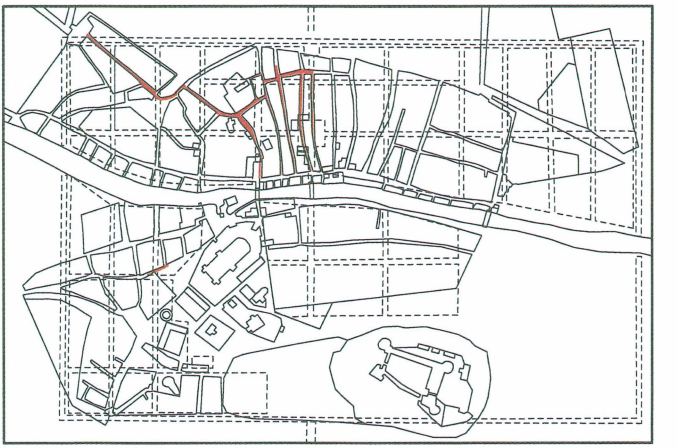

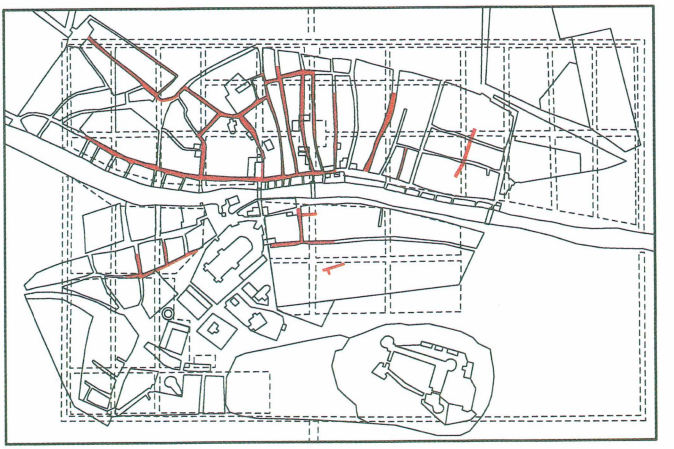

Arkeologiskt belagda gator daterade från mitten av 1300-talet fram till regleringen i mitten av 1600-talet. Här syns tydligt regleringskartans äldsta skikt.

planemönster. Under fas 1 där det arkeologiska materialet är mycket knapert antyder det en stadsplan där endast en av regleringskartans gator återfinns i det arkeologiska materialet. Det tycks som om den tidiga etableringens plan inte klart kan utläsas i regleringskartan. De få gatorna visar att staden grundats kring Fyrisån och att gator i ett första skede har anlagts i närheten av kvarnfallet. Först i och med fas 2 infinner sig ett stadsplanemönster som känns igen från regleringskartan. Det mot ålinjen vinkelräta gatunätet anläggs i partiet öster om ån, samtidigt som gator som leder ut ur staden anläggs. Anmärkningsvärt är avsaknaden av säkert arkeologiskt belagda gator från den västra åsidan. Först i och med fas 3 framkommer tydligt det mönster som i princip överensstämmer med regleringskartan. Stadsplanen på den västra sidan ån tycks enligt detta material formas under denna period.

Även om ovanstående analys av gränders placering vid olika tidpunkter inte är helt tillfyllest, varken avseende dateringen av en del av gatorna eller att det skulle vara ett komplett material kan vissa generella slutsatser dras. Slutsatser som kan bli avstamp och frågeställningar inför framtida arkeologiska undersökningar på olika platser i Uppsala.

Det tidiga Uppsalas – Östra Aros – stadsplan är fortfarande nästan helt okänd. Arkeologiska lämningar från perioden finns från bägge sidor om ån, men hur dessa har ingått i embryot till staden Uppsala, vet vi inget om. Från stadens expansiva period under 1200-talet fram till pestens härjningar 1350, ser vi hur en stadsplan formas, som kommer att gälla fram till regleringen. Vi ser också hur de landväga kommunikationslederna till staden anläggs i form av gator. Detta gör att en bebyggelse från denna tidpunkt inte bara finns att söka i de centrala delarna av Uppsala, utan även kring stadens utfartsvägar. Troligen kan vissa delar i Uppsalas ytterkanter ha äldre bebyggelse än partier kring Fyrisån. Efter 1350 sker den stora förändringen i stadsplanen. Nu anläggs ett gatunät överensstämmande med regleringskartan på den västra sidan om Fyrisån, bortsett från vissa partier som inte finns dokumenterade i regleringskartan, (se även *Medeltida stadsplanen*). Samtidigt utvidgas området på den östra sidan och vi får fler säkra belägg för stadsplanens omfattning. Med ovanstående generella utvecklingsplan av stadsplanemönstret som grund, kan detaljstudier och unika företeelser lyftas fram, för vidare forskning.

Grundtekningh af Vbsala, stadskarta 1667

Kartan är utförd av Johan Bergh 1667 och finns idag i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Rosenhaneska samlingen. Nils Sundquist fann i slutet av 1930-talet en glasplåt i Uppsala universi-

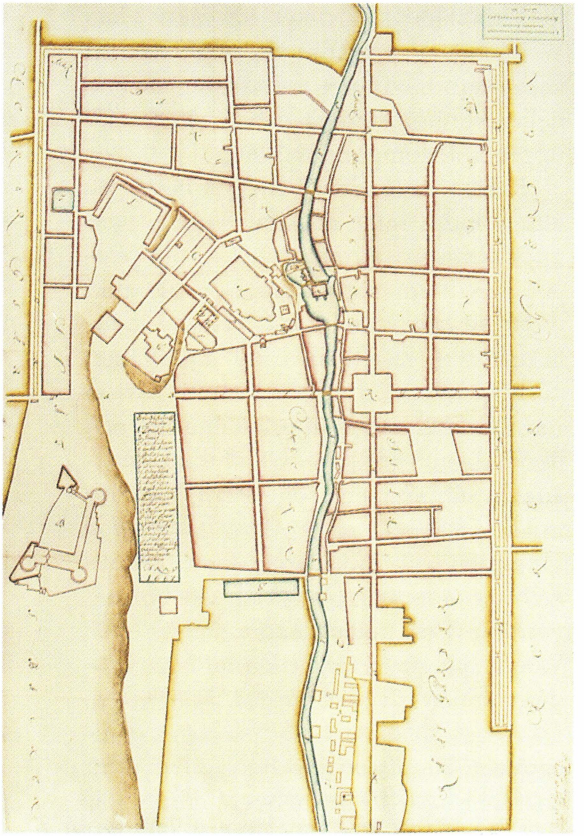

Johan Berghs karta över Uppsala från 1667. Kartan är relativt okänd och troddes länge vara försvunnen. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens bibliotek, Rosenhaneska samlingen.

tets museums för nordiska fornsakers arkiv. På glasplåten fanns avfotograferat en karta från 1667 och det kan inte råda något tvivel om att det är Johan Berghs karta. Kartan tycks dock ha varit okänd för 1900-talets forskare och fotografiet publicerades i en artikel i Upplands Fornminnesförenings Tidskrift XLVI/1938 under titeln *En återfunnen karta över Uppsala på 1660-talet*. Drygt fyrtio år senare publicerade Sundquist i en artikel i Uppland 1979, ett utsnitt från kartan i syfte att illustrera att en lund på nuvarande Riddartorget (fortfarande) på 1600-talet kallades Odens lund. I bildtexten anges källan som *...en stadsplan över Uppsala från 1667 – Rosenhaneska arkivet, Vitterhetsakademien*. Även detta är helt säkert Johan Berghs karta men veterligt har Sundquist aldrig i publicerad form rett

ut förhållandena, vilket föranlett Mats Wahlberg att vidhålla att originalet till kartan är försvunnet, och denne har inte heller kunnat påträffa den på 1930-talet upphittade fotografiska plåten.

Kartan mäter 40x73 cm och består av fem mindre bitar av tunt papper som uppfodrats på ett större ark grovt papper, 54x75 cm. Den visar Uppsala stad inom de begränsningar i form av ladulängor som fastställdes vid regleringen på 1640-talet. Bebyggda kvarter har en röd, akvarellerad kant och kålgårdar och liknande har gul kant. Utanför stadsfyrkanten står skrivet *Åckergjerden*. I en ram infälld i kartbilden står *Grundtekningh af Vbsala*, en teckenförklaring för de på olika byggnader och platser utsatta bokstäverna A–Y (se nedan), samt ANNO 1667. Vidare står skrivet över kartbilden stadsdelsnamnen – *Tofwen, Islandet, Swartbecken, Fjärdingen, Smecken och Slåtsbacken*–, gatunamnen *Waxalagatvn* och *Nygatvn* samt ånamnet *Sala elf*. I nedre högra hörnet står skrivet med penna: *den 16 Aug: A: 1667 Auth Johan Bergh del:t*

Teckenförklaringen på kartan för de utsatta bokstäverna A – Y lyder: (med reservation för läsningen):

A. Domkÿrckia
B Slottet
C Nÿe Academien
D Gamble Academ:
E Bon^da^ Kÿrkian
F Gamalt Klöster
G Scholan
H Odens lundh
I Acad:^s^ Bibliotech
K Acad:^s^ Trÿck.
L Berÿd: – fächt: – och Danzare – Hws
M Skÿtthuset
N Miöl qwarn
O Pappers qwarn
P Såge qwarn
Q Gamb: Torget
R Nÿa Torget
S Konungens fiskedam
T Kam haff. en [oläsligt]*
V Kläck Stapel
X Dom Trappan
Y Siöboder

* *lit^s^^n^ean* eller något liknande

Kartan tycks, vid jämförelse med andra kartor, vara resultatet av en självständig kartering, uppmätning eller syftning. Hela planen i stort och de enskilda detaljerna för sig verkar vara i sak riktiga, medan proportioner och former uppenbarligen är felaktiga. Mest slående är väl domkyrkans felaktiga proportioner, ca 1:1,7 jämfört med det riktiga värdet, ca 1:3. Andra fel är vinklarna mellan vissa gator, t.ex. Gräsgränd som avbildats som parallell med Bredgränd och Vretgränd och därmed vinkelrät mot *Nygatvn* (nuvarande Svartbäcksgatan/Kungsängsgatan), medan t.ex. både S:t Johannesgatan och S:t Olofsgatan fått en från det rätvinkliga rutnätsmönstret något avvikan-

de riktning. De enskilda byggnader som finns utsatta är för stora, ända upp mot dubbelt så stora i förhållande till hela planens skala.

Vattendraget Svartbäcken finns inte med men kvarteret Örtedalens bihang (nuvarande kvarteret Eddas södra hörn) finns som en kvadrat. Bebyggelsen utanför Skolgatan väster om ån finns inte med.

Uppenbart har karteringsmetoden varit bristfällig. Ett tänkbart förfarande kan vara att vissa fasta objekt ritats och övriga delar inpassats i de därmed givna ramarna. Till exempel kan man i detta fall tänka sig att den på två och en halv sida omgivande raden av lador, Fyrisån samt Stora torget med de två huvudgatorna Nygatan och Vaksalagatan lagts in först och de olika kvarteren därefter inpassats på befintliga ytor.

Som länk mellan Regleringskartans idealbild och Lars Hoffstedts uppenbart noggranna avbildning av det faktiska förhållandet 60 år senare har kartan från 1667 stort värde. I övrigt ligger kartans värde kanske främst i omnämnandet och placeringen av en del namn, som stadsdelsnamnet Islandet och Odenslund, samt vissa detaljer som antyder medeltida gatulinjer.

Huskartorna

Från 1600- och 1700-talet finns tre ofta avbildade s.k. huskartor, dvs. en slags falsk perspektivbild med en karta i botten, med de enskilda byggnaderna utritade. Dessa är:

1. Ett träsnitt av Olof Rudbeck d.ä. i Atlasbandet till Atlantican, tryckt 1679.
2. Ett kopparstick av Dionysius Padt-Brügge med påskriften *Nova Vpsala*, publicerat i Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* 1719.
3. Ett kopparstick av Fredrik Akrelius med rubriken *Upsala Stads utseende för branden* 1702.

Rudbecks huskarta, huskarta i fågelperspektiv från nordöst, träsnitt 25x37 cm. Upprättad av Olof Rudbeck d.ä. och publicerad i Atlasbandet till *Atland sive Manheim*, Atlantican gemenligen kallad. I bilden finns inlagt sparsamt med siffror vars uttydning inte finns med på bilden, samt väderstrecken angivna i bildkanten; S, W, Ö och N.

Nova Vpsala, huskarta i fågelperspektiv från nordöst. Kopparstick 26x37 cm. Upprättad 1682 av Dionysius Padt-Brygge, en nederländsk kopparstickare, från 1672 verksam i Stockholm. Kartan ingår i Johan Peringskiölds 1719 utgivna *Monumenta Ullerakeriensia cum Upsalia nova* (Ulleråkers häradz minnings-merken med nya Upsala).

Infälld i bilden finns dels rubriken *Nova Vpsala*, dels teckenförklaring *Litterarum Dedaratio a–k, 1–9, l–z*.

Detta stick bygger med all säkerhet på Atlanticans träsnitt, och den till synes större noggrannheten visar sig vid en

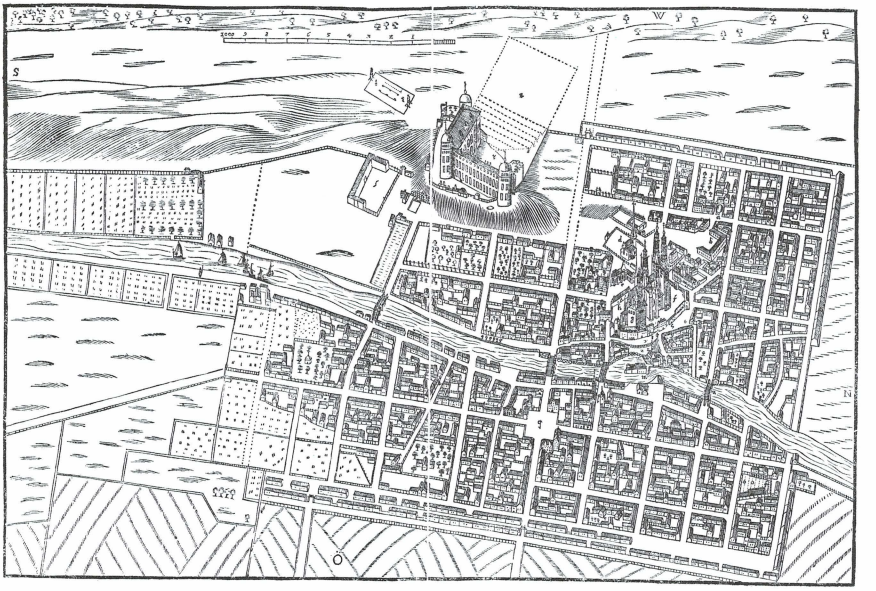

Ett träsnitt av Olof Rudbeck d.ä. i Atlasbandet till Atlantican, tryckt 1679.

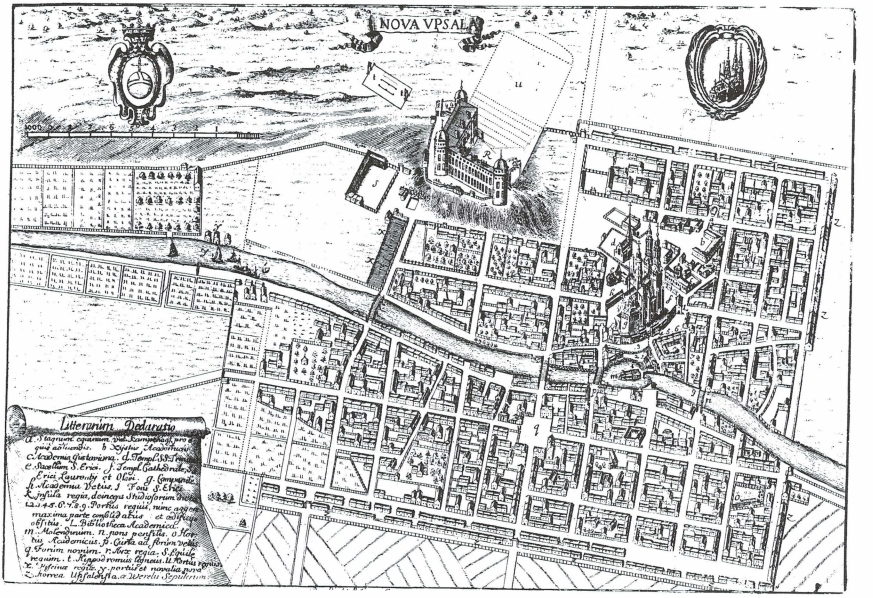

Ett kopparstick av Dionysius Padt-Brügge med påskriften Nova Vpsala, publicerat i Peringskiölds Monumenta Ullerakerensia… 1719. Kartan är troligen upprättad 1682.

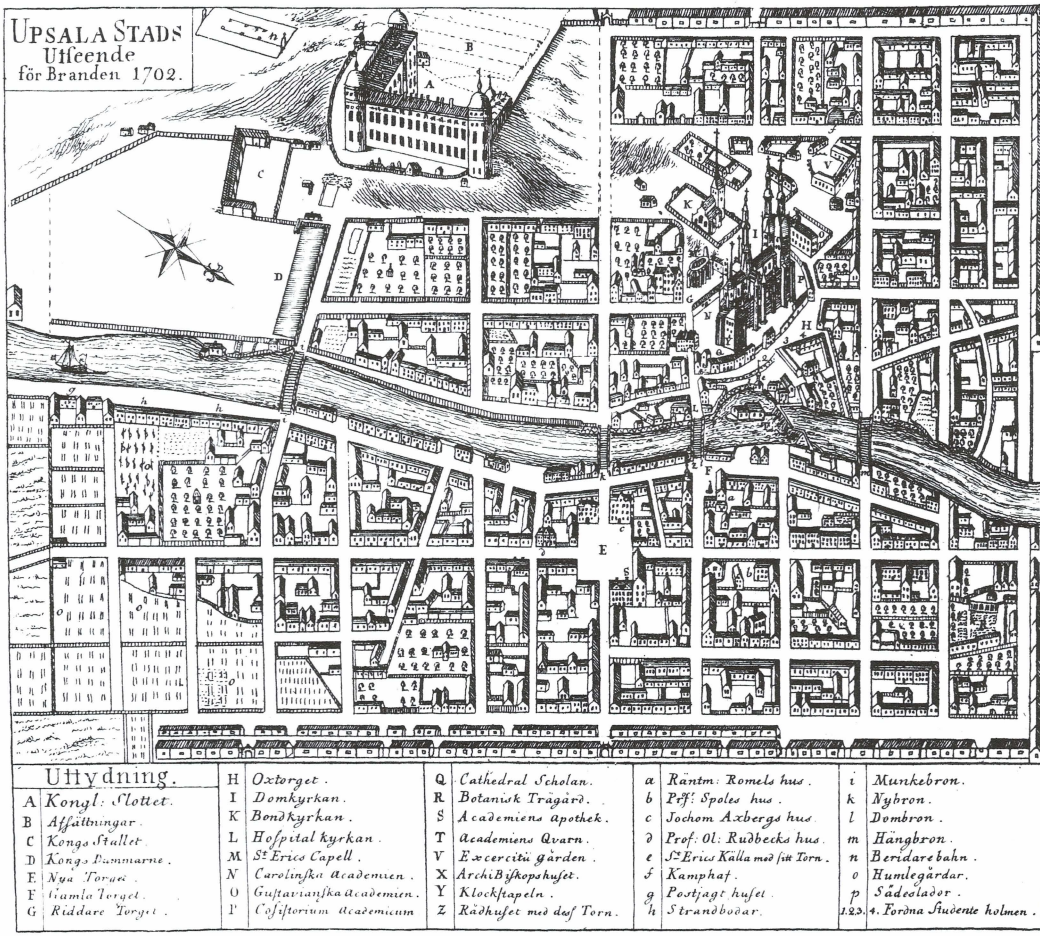

Huskarta upprättad av Fredrik Arkrelius och tryckt i Johan B Bussers Uppsalabeskrivning 1773, visande Uppsala stads utseende före stadsbranden 1702.

kontroll vara en chimär som beror enbart på den finare grafiska tekniken.

Uppsala stads utseende för branden 1702, huskarta i fågelperspektiv från nordöst, kopparstick 18,9x16,7 cm. Publicerad i Johan B Bussers *Utkast till beskrifning om Upsala*, andra delen, 1773, Charta N. 1. På kartan finns utsatt A–Z, a–p samt 1–4 och förklaring till dessa i fem spalter under kartbilden.

Detta stick bygger till sin bas uppenbarligen på de tidigare men flera viktiga skillnader finns, vilka tycks grunda sig på fältstudier.

Gemensamt för dem alla är att avbildningarna är förhållandevis naturalistiska med avläsbara fönsteraxlar och i förekommande fall våningsplan på byggnaderna samt vegetation, t.ex. åkrar, träd och trädgårdar, och naturbildningar såsom Fyrisån, Kamphavet och slottsbacken.

Gemensamt är också t.ex. perspektivet. Staden är avbildad från nordöst och det är helt uppenbart att perspektivet inte är ett äkta perspektiv utan s.k. kavaljersperspektiv, vilket bl.a. innebär avsaknad av skenbar förminskning med tilltagande avstånd. I botten ligger således en kvartersplan på vilken byggnaderna rests. I detta fall har byggnaderna dessutom avbildats så att alla delar – i princip – faller inom kvarterets begränsningar. Således har de mest avlägsna husen i varje kvarter framställts som låg de en bit innanför kvartersgränsen, så att de inte skymmer den bakomliggande gatan. Detta är säkert en av orsakerna till att huskartornas tomter ibland kan vara svåra att jämföra med de mer eller mindre samtida kvarters- och tomtkartorna (Booman och Hoffstedt); det blir helt enkelt för trångt.

De två äldre huskartorna har med en del av omlandet, dvs. marken utanför stadsfyrkantens begränsning av ladulängor, medan den yngre bara har mycket lite av detta i den vänstra (sydöstra) kanten. Denna senare ligger också orienterad med stadsfyrkanten anpassad till arket medan de två äldre har stadsfyrkanten liggande något snett i förhållande till arket.

Rudbecks karta har ingen infälld teckenförklaring, Padt-Brügges har ett naturalistiskt avbildat, rullat pergamentsark infälld i nedre vänstra hörnet medan Akrelius' har en tabellarisk uppställning i bildens underkant.

Om man jämför huskartans kvartersplan med andra kartor från samma tid, t.ex. Lars Hoffstedts karta från 1702 och regleringskartan från 1643 är det uppenbart att till grund för huskartan har stått just denna senare, eller kanske snarare Rudbecks egen *Nya Atlasplanen* där den förment medeltida planen och den *Gamla Atlasplanen* prickats respektive småstreckats på en samtida plan över det reglerade gatunätet. Byggnadsbeståndets utseende bygger sannolikt på fältstudier. Ett tänkbart förfarande är följande; Med utgångspunkt från regleringskartan har en kvarterskarta upprättats med vissa justeringar gjorda utifrån verkliga förhållanden. På denna kvarterskarta har sedan byggnaderna ritats in, med all sannolikhet i stort sett i rätt antal och rätt relativ storlek utifrån fältanteckningar eller skisser. Som exempel kan man ta kvarteren Bryggaren och Kroken. Dessa två kvarter utgör tillsammans ett större kvarter på regleringskartans yngre skikt.

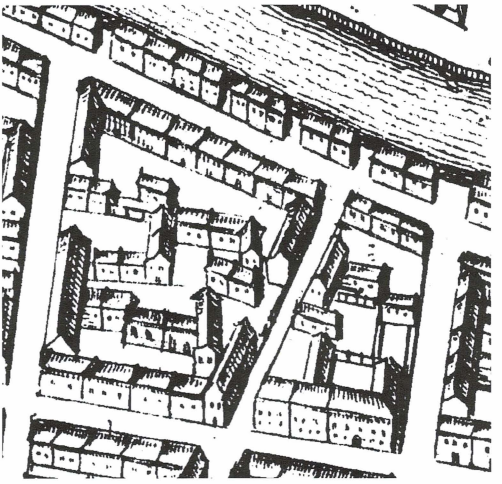

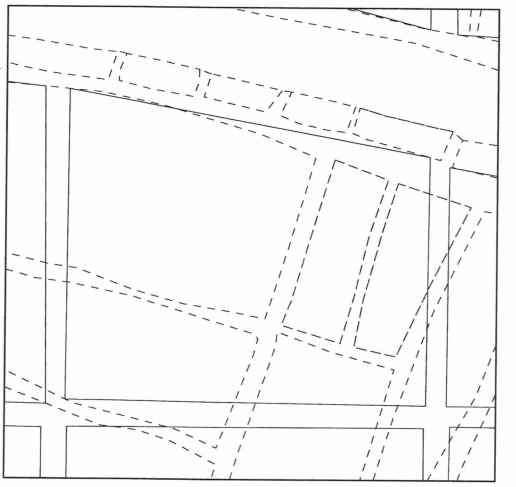

Två kartdetaljer. De nuvarande kvarteren Kroken och Bryggaren från regleringskartan 1643 (till höger) respektive Padt Brügges huskarta från 1682 (till vänster). Regleringskartan är en renritning där det äldre skiktet för åskådlighetens skull markerats med streckad linje.

Delningen av det planerade kvarteret består av den äldre Gräsgränd som inte reglerats bort. På huskartan från 1682 har Kroken och Bryggaren exakt samma form som det större kvarteret i regleringskartans yngre skikt med två undantag . Dessa undantag måste bero på att kartritaren haft direkt information om de faktiska förhållandena. Dels har delningen i två kvarter ritats in varvid Gräsgränds gränser från regleringskartans äldre skikt använts, dels följer kvarterens gräns mot ån gränsen från regleringskartans äldre skikt på grund av att det mycket smala kvarteret längs åkanten ännu fanns kvar.

När det gäller detaljerna i de enskilda husens utformning kan kvarteret S:t Per få tjäna som exempel, eftersom det här finns två kända avvikelser i kvartersbilden, båda för övrigt markerade på regleringskartan. Den första, den byggnad som idag är känd under namnet Celsiusobservatoriet, kan tydligt ses som en snett ställd byggnad mitt på kvarterets bortre kant. Den andra, S:t Perskyrkans sakristia som på samma sätt (fram till 1960-talet) stått snett i kvarteret lyser helt med sin frånvaro. Slutsatsen av detta blir väl vad byggnadsdetaljer anbelangar, snarast en källkritisk självklar sanning, nämligen att det som syns på huskartan troligen fanns, men det som inte syns inte nödvändigtvis saknades.

Oreglerat-reglerat som dateringsmedel

Booman reglerar tomt

På grund av den nya stadsplanen efter regleringen 1643 rubbades de gamla ägorättsförhållandena. De nybildade tomternas yta stämde ofta inte med de gamla. Detta vållade problem vid debiteringen av tomtörena, som var en viktig inkomstkälla för staden. Därför begärde justitieborgmästaren Kadow av landshövdingen Gyllenstierna d.y. att få en av lantmätare Petter Meenlöös hantlangare att inmäta stadens alla kvarter. År 1667 fick därför rådmanssonen Staffan Månsson Booman i uppdrag att utföra uppmätningarna och avritningarna. Booman hade tidigare arbetat med åkerdelningsarbeten under lantmätaren Petter Meenlöös. Då han visade sig vara duktig fick han i uppdrag att rita in och göra en förteckning över gravplatserna i Domkyrkan. Därefter fick han som ovan nämnts uppdraget att kartlägga stadens kvarter och gator.

Booman blev färdig med sitt arbete 1669, som vanligen kallas 1671 års planta eller Boomans planta (planta betyder ritning). Till skillnad mot tidigare kartor som är översiktskartor över hela staden, är detta en detaljkarta över varje kvarter. Då alla de nya gatorna och kvarteren saknade namn, tillsattes 1669 en kommitté bestående av stadens och akademiens högre tjänstemän, för att namnge dem. Något protokoll eller liknande över kommitténs arbete har ej påträffats, utan resultatet återfinns endast på Boomans planta.

Även om vissa detaljer är ofullständiga, så har detta kartverk haft ett gott anseende och använts långt in på 1800-talet. Som exempel på bristande exakthet kan det dock nämnas att verket granskades av professorerna Olof Rudbeck och Magnus Celsius, vilka ansåg att enstaka professorers tomter var felmätta, vilket enligt Booman berodde på att han inte hade blivit insläppt på dessa tomter och därför fått uppskatta tomten utifrån!

Kartorna är bundna i en bok bestående av 34 blad, vars dimension är 35x23 cm. På titelbladet finns en kartusch med voluter i barockstil och tecknad med röd och gul färg. Kvarteren är indelade i de fyra rotarna. För varje rote finns ett inledande blad med en förteckning över kvarteren. Därefter kommer kvarteren, en på varje sida, i skalan 1:500. Endast enstaka byggnader är inritade, såsom exempelvis Skytteanum medan t.ex. domkyrkan och slottet är utelämnade. Olika färger betecknar ägoförhållandena. Brunt symboliserar domkyrkan, gult staden och grönt symboliserar privat mark. Kvarterens placering på kartbladen är inte konsekvent genomförd vad det gäller väderstrecken. Kartan visar i många exempel hur dåtidens tomtlinjer har ett äldre ursprung, från medeltiden och framåt, något som diskuteras nedan.

Trädgård blir bebyggd

Ibland har orienteringen av byggnader och andra företeelser föranlett en datering till före eller efter regleringen beroende på om orienteringen stämt med gatunätets allmänna riktning före respektive efter regleringen 1643. Ett sådant dateringsinstrument kan ju vid första anblicken tyckas oantastligt, men fullt så enkelt är det nog inte. Ibland har det utan tvivel varit en helt riktig datering, och som ett tydligt exempel på detta kan man nämna resultatet från arkeologiska undersökningar i kvarteret Trädgården 1993 och 1994/1995. I stort sett hela kvarteret – och flera andra – skapades 1643 av mark som dittills varit slottsträdgård. Uppenbarligen påbörjades tomtning och nybyggnation mer eller mindre direkt efter att beslutet hade fattats, att slottsträdgården skulle användas för att kompensera borgare som förfördelats vid regleringen. Som ett tydligt tecken på detta kunde en brunn och ett hus, orienterade efter dagens gatunät, dendrodateras till 1644 respektive 1643. De lämningar som var orienterade efter ett äldre gatunät var alla av betydligt äldre datum, mestadels medeltida.

Just här var situationen dock ganska speciell eftersom den mellanliggande perioden, då området var utlagt till slottsträdgård, dels i sig inte hade lämnat efter sig några konstruktioner (inom det undersökta området), dels mycket effektivt hade sopat undan alla äldre lämningar, så att när området bebyggdes efter regleringen var det jungfrueligt i den mån att det sannolikt inte fanns några tvingande lämningar kvar att rätta sig efter.

Kvarteret Disa
– Schefferus bibliotek och S:t Larsgatan

Ett exempel på en gränd som länge levde kvar som tomtgräns och fortfarande idag kan anas, är den nuvarande S:t Larsgatans medeltida föregångare. S:t Larsgatan ligger i ett område av staden som drabbades en aning mildare än andra delar av staden. Denna del var inte så lätt att reglera, dels på grund av topografin, där Uppsalaåsens branta slänt inte hur som helst låter sig infogas i en sådan skrivbordsprodukt som gatureglerings i mångt och mycket ändå är, dels på grund av en stor mängd stenbyggnader, inte minst domkyrkan, som trotsade alla försök till nyordning. Enligt regleringsplanen lades den nya S:t Larsgatan sträckning ganska nära den gamla gatan som ledde från en triangulär öppen yta – i någon mån motsvarande dagens S:t Eriks torg – nordväst om Domkyrkan, till stadens nordvästra utfart. Denna föregångare har vid arkeologiska undersökningar i kvarteret Disa 1974 och 1993 till delar dokumenterats, och har visat sig vara anlagd troligen redan under 1100-talet. Efter regleringen kom det kilformade området i kvarteret Disa mellan den gamla och den nya gatan att upptas av ett antal mindre tomter och hela resten av kvarteret, öster om den gamla gatan

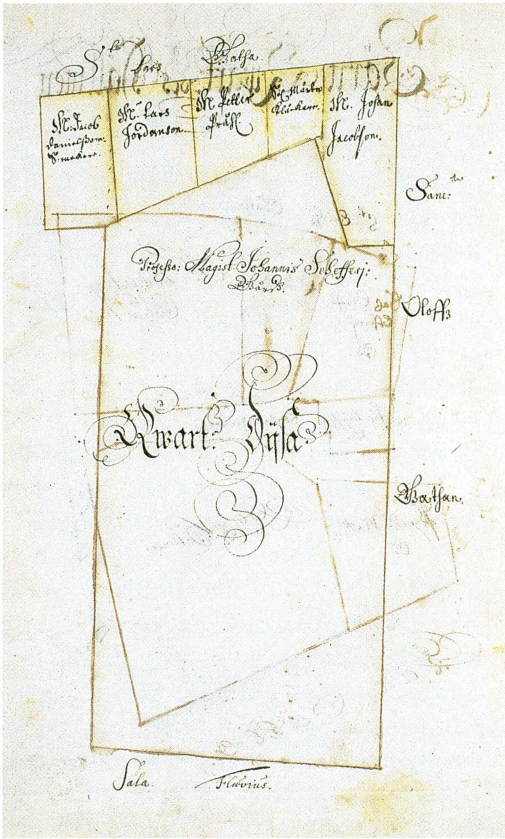

Kvarteret Disa enligt Boomans kartering 1671. Den största tomten, nr 6, var historikern och professorn Johannes Schefferus' tomt. Det finns ett vinkelfel i kartan som innebär att den kortsida av Disa som vetter mot ån, nedåt i bilden, är alldeles för bred. När Booman skulle överlämna kartan till beställaren medgav han att den innehöll vissa fel och att de gällde några professorers tomter. Han hade inte blivit insläppt utan hade varit tvingad att enbart mäta in tomterna från utsidan. Uppenbarligen var Schefferus en av dessa motsträviga professorer. Foto:UUB.

och ner mot ån, utgjorde en enda tomt, Johannes Schefferus tomt. Denne lät på 1670-talet uppföra en biblioteksbyggnad, följaktligen kallad Johannes Schefferus bibliotek, efter ritningar av Olof Rudbeck d.ä. – en i förbigående sagt mycket intressant byggnad som i all sin enkelhet inte är något mindre än en avbildning av vad Olof Rudbeck d.ä. uppfattade som de kvarstående resterna av det hedna templet i (Gamla) Uppsala. Denna byggnad kom att uppföras i tomtens södra hörn, orienterad efter tomtgränsen i sydväst och sydöst och sålunda indirekt efter den gamla gatan trots att denna var bortreglerad. Under årens lopp har tomtbildningen ändrats, kvarteret delats i två kvarter och idag består kvarteret Disa av

Den grundligt stenlagda gränd som återfanns i kvarteret Kransen var i sitt första skede daterad till slutet av 1200-talet – 1300-talets början. Gränden återkom därefter i minst sju skikt innan den upphörde vid 1600-talets mitt. Foto Bent Syse.

bara två fastigheter. På den ena av dessa står fritt på tomten Schefferus bibliotek kvar och längs dess sydvästra gavel kan man alltså än idag syfta riktningen på S:t Larsgatans medeltida föregångare.

Kvarteret Kransen

Vid en undersökning i kvarteret Kransen 1978 påträffades två medeltida gränder som kan identifieras i kartmaterialet från nyare tid. Innan bebyggelsen etablerades i området, lades en stenlagd gränd ut. Denna ledde från ån, ut till stadsgränsen och vidare mot Vaksala, och fungerade hela tiden som rättesnöre för bebyggelsens orientering. Gränden etablerades under en fas som har daterats till 1200-tal och 1300-talets början. Efter att den första

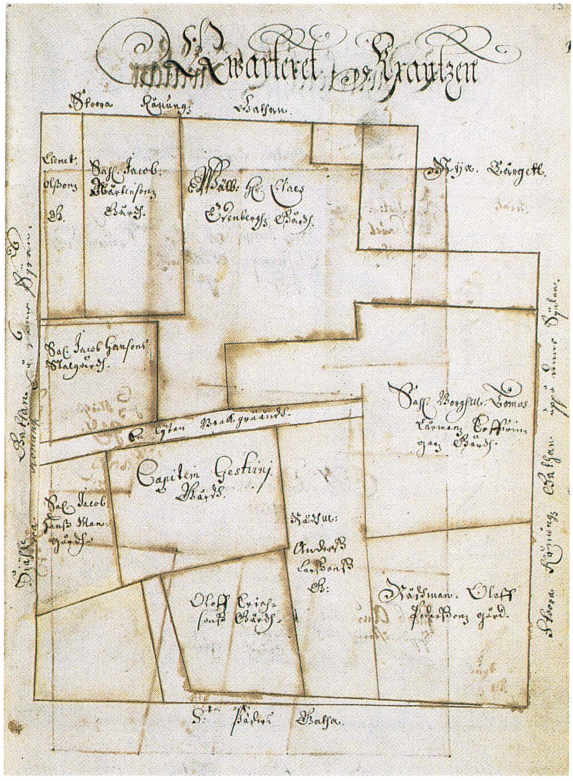

Boomans uppmätning av kvarteret Kransen. Den sydöstra delen, överst i bild utgörs idag av ett eget kvarter, Rådstugan.

bebyggelsen tillkommit i början av 1300-talet lades ytterligare en stenlagd gränd ut, ca 25 m längre åt sydöst, parallell med den äldre och motsvarande den övre delen av dagens Påvel Snickares gränd.

Om man jämför de dokumenterade delarna av gränderna med Staffan Månsson Boomans kartverk från 1671 kan man tydligt se att de båda gränderna fortfarande i början av 1670-talet fanns kvar, antingen som blindgränder eller som gränser mellan de vid regleringen delvis nyskapade tomterna. Sålunda fanns Påvel Snickares gränd som blindgränd ända från Dragarbrunnsgatan långt in i kvarteret Kransen, ända till och med den bit som dokumenterades vid undersökningen 1978, och dessutom som tomtgräns i båda de angränsande kvarteren, Svalan och Rådhuset. Den äldre gränden längre åt nordväst fanns kvar i kvarteret Kransen dels som en liten

blindgränd strax norr om undersökningsområdet, dels som en gränd rakt genom hela kvarteret Rådhuset. I höjd med kvarteret Svalan sammanfaller den i princip med den i detta avsnitt nyanlagda S:t Persgatan.

Det som karaktäriserar området under det yngsta dokumenterade bebyggelseskiktet är att bebyggelsen liksom tidigare grupperar sig längs med den äldre gränden, men det äldre tomtsystemet tycks helt upplöst och all bebyggelse i undersökningsområdet verkar höra till samma tomt. Det är just en sådan struktur som man kan förvänta sig att finna direkt efter gatureglerings. I det här fallet har dateringen satts till tiden precis före gatureglerings, men argumenten för att dateringen i stället ska sättas till efter istället för före regleringen tycks övertygande.

Örtedalen – smedjan och långhuset

I kvarteret Örtedalen var det möjligt att dokumentera hur en byggnad längs den nya Linnégatan, eller Tovegatan som den då hette, byggdes samtidigt som en mindre byggnad, en smedja uppfördes helt nära, men orienterad efter det gamla gatunätet. Huset längs Tovegatan bestod egentligen av flera efter varandra uppförda byggnader på ungefär samma ställe och någon av dem finns sannolikt avbildad på huskartorna från 1600-talets slut och 1700-talet. Norr om byggnaden suddades vid regleringen en tomtgräns ut, en tomtgräns som funnits sedan 1200-talets slut. Den andra byggnaden, smedjan har dock snarare än denna tomtgräns haft den gamla utfartsvägen på sin västra sida som rättesnöre vid grundläggningen.

Några rester av vägen har dock inte kunnat dateras till tiden efter regleringen, men även om den fem meter breda, stenlagda ytan inte förnyades efter att de gamla tomtgränserna suddats ut, och vägen – i stället för som tidigare ha fungerat som gräns mellan tomter – nu kom att ligga inne på en tomt, är det inte bara möjligt utan till och med troligt att den i sin sista skepnad kan ha överlevt länge, och därmed långt efter regleringen påverkat omgivande bebyggelse. Möjligen är det stadsbranden 1702 som, efter att ha förtärt en stor del av den gamla bebyggelsen, ger en reell möjlighet att börja om från början och rätta bebyggelsens orientering efter tomtens yttre begränsningar.

Exempel på motsatsen, arkeologiskt påvisade gator som inte överlevt som tomtgränser, finns också. Nyligen (1999) har vid en undersökning i kvarteret Örtedalen en ca fem meter bred väg med nord-sydlig orientering dokumenterats i en relativt lång sträcka. Jämförelse med äldre kartmaterial och äldre litteratur visar att det knappast kan vara något annat än huvudvägen in till stan från Gamla Uppsala norrifrån. Trots sitt perifera läge i förhållande till stadens kärna var den stenlagd redan från 1300-talets första

hälft. Den har sedan legat i samma läge och underhållits med nya bärlager ända fram till gatureglerings 1643 då den försvann. Denna väg hade förutom den vardagliga funktionen som huvudutfart åt norr, även en mer symbolisk betydelse då den en gång om året fungerade som processionsväg vid Ersmäss, 18:e maj, då Erik den heliges relikskrin bars mellan Uppsala och Gamla Uppsala för att bringa god äring under året. Processionen sägs ha gått över Fyrisvalls stenlagda gata och Tova-bron – över Svartbäcken – in i staden över gamla S:t Larsgatan, Vårfrugatan och Klostergatan till Dombron. Det är alltså den gamla S:t Larsgatan som återupptäckts. Trots detta, att det var en så viktig väg, både rent praktiskt och symboliskt, syns inga spår av den i de nya tomtgränserna som upprättades i kvarteren efter gatureglerings.

På Johan Berghs karta från 1667 kan man dock som av en tillfällighet se ett litet spår av den gamla S:t Larsgatan. På regleringsplanen finns en gata, som senare kom att kallas Siäle Gathan (Dragarbrunnsgatan) dragen mellan Vretgränd och Klostergatan, men som av olika skäl till slut i verkligheten blev mycket längre. År 1667 hade den dragits en bit in i kvarteret Toven/Hjorten, men inte ända fram till Stoora Toffwe Gathan (Linnégatan). Den sista biten ansluter gatan dock till en snett genom kvarteret löpande gata, helt säkert en sista kvarvarande rest av infartsvägen.

Slutsats

Kontentan av detta måste således bli att en datering med olika strukturers inriktning efter det äldre gatunätet respektive det nya, reglerade, inom vissa rimliga gränser, måste bli en slags post qvem-datering. Om en byggnad eller något annat ligger enligt det nya gatunätet kan man alltså med viss säkerhet säga att företeelsen har etablerats efter 1643, då beslutet om en reglering fattades. Om något är orienterat efter det äldre gatunätet, eller snarare med en från det reglerade gatunätet avvikande orientering, är det dock inte säkert att det är äldre än 1643, det kan vara orienterat efter det gamla gatunätet i form av en tomtgräns. Den kanske mest kritiska perioden är mellan regleringen 1643 och stadsbranden 1702. Efter stadsbranden har troligen en hel del av relikterna från före regleringen försvunnit även om det fortfarande idag finns tomtgränser som är direkta spår efter det gamla gatunätet.

Vad vill vi veta mer – frågor inför framtiden

I artikelns första delar nämndes att kartanalyserna kan skapa angelägna frågor inför framtida utgrävningar. Några exempel på sådana ska nämnas här. Av rekonstruktionsbilden (se *Kan det verkligen vara en karta från högmedeltiden*?) framgår bland annat att 1643 års reglering troligen gjorde att vissa äldre kvarters- och gatupartier kom att ligga utanför stadsgränsen, i synnerhet vid utfartsplatserna. En mindre undersök-

ning i Svartbäcksgatan just innanför läget för den forna Svartbäckstull har också påvisat högmedeltida lämningar. Att söka, datera och karaktärisera lämningar kring stadsgränsen och tullarna blir en viktig uppgift. Om staden redan på 1200-talet var så utbredd mot nordväst som Rudbecks medeltida stadsplan visar skulle det vara en stor kunskapsnyhet. Undersökningar i kvarteren väster om Domkyrkan kring S:t Olofsgatan och S:t Johannesgatan skulle vara viktiga för att belägga eller vederlägga den tanken. De små tomterna utmed Östra Ågatan på äldre kartor är spår av en mycket viktig företeelse i staden – bodarna. De var salulokaler och verkstäder av stor betydelse för stadslivet och stadsbilden. De var även investeringsobjekt eftersom deras ekonomiska värde var stort och de kunde hyras ut. Någon bod har hittills inte dokumenterats arkeologiskt i Uppsala. Bodtomterna ligger idag delvis i kvartersmark öster om Östra Ågatan och där är alla lämningar bortschaktade. Under själva gatan finns övriga partier och där kan viktiga rester finnas att söka. I östra hörnet av 1600-talsstadsrektangeln har några intressanta utgrävningar norr om Bäverns gränd avslöjat välbevarade huslämningar från 1500-talet och framåt i tiden. I de äldre skikten av de tidiga kartorna ser man kvartersmarkeringar av lite avvikande form ännu längre mot nordöst, kring Kålsängsgränd och Kungsängstorg. Vad stod dessa markeringar för under 1500- och 1600-talet? Och är det där nånstans man ska söka resterna av den medeltida kungsgården? Detta är ett urval av tänkbara frågor. Den viktigaste lärdomen av kartstudierna är kanske trots allt att man ska komma ihåg att ständigt omvärdera de kunskaper man har.

Finns medeltidens karta?

Som diskuterats ovan finns många möjligheter att konstruera den medeltida stadsplanen för Uppsala, både i stort och i smått. Vi har i likhet med andra forskare allt sedan 1600-talet och framåt, lyft fram 1600-talets kartor för att påvisa spår efter medeltida drag och reminiscenser. Vårt utgångsläge är kanske bättre så till vida att det arkeologiska källmaterialet har ökat i omfattning med tiden.

När det gäller Rudbecks *medeltida stadsplan* kan man säga att kartan uppvisar ett område som blev domkyrkans kring 1270. Det är mycket troligt att den är en kopia av en äkta översiktsplan över ett område som då stod inför drastiska förändringar. Troligen ritades originalet till denna karta under högmedeltiden, vilket i så fall skulle göra den till Nordens äldsta kända stadsplan.

I Rudbecks nya *Atlasplan* framträder genom sammanslagningen av flera kartskikt flera intressanta iakttagelser. Här kan genom analysen flera okända topografiska företeelser noteras, samtidigt som kartan i många hänseende blir en

länk mellan den *medeltida stadsplanen* och regleringskartan från 1643.

Regleringskartans omfattande gatunät lämpar sig väl för rekonstruktion av stadens utbredning under olika tidsskeden, i synnerhet det tidiga 1600-talet. De arkeologiskt påvisade gatornas samstämmighet med kartan ger underlag till att studera stadens framväxt , men även de olika 1600-talskartornas autenticitet för vissa perioder i stadens kan beläggas. Det verkar också alltmer sannolikt att regleringskartans äldre skikt inte har upprättats med en planerad reglering som syfte, utan är en unik stadskarta över det tidiga 1600-talets Uppsala, som utfördes 1638 av Johan Åkesson.

För att studera detaljer i den medeltida staden är de senare 1600-talskartorna idealiska. Som länk mellan regleringskartans idealbild och Lars Hoffstedts uppenbart noggranna avbildning av det faktiska förhållandet 60 år senare har Johan Berghs karta från 1667 stort värde. I övrigt ligger kartans värde kanske främst i omnämnandet och placeringen av en del namn, som stadsdelsnamnet Islandet och Odinslund. Huskartorna och Boomans tomtkartor visar tydligt hur en stor del medeltida drag finns kvar inom kvartersmarken.

Sammantaget ger dessa 1600-talskartor vid en jämförelse med de arkeologiska resultaten en god bild av den senmedeltida stadens stadsplan och partier av äldre perioders Uppsala. Möjligheterna att bekräfta sanningshalten i de tidiga kartorna har ökat och i och med detta har Rudbecks tidiga kartor fått en renässans och det har reviderat tolkningen av Uppsalas utveckling. Den medeltida kartan finns inte men kan rekonstrueras.

Johan Anund är medeltidsarkeolog och projektchef vid Riksantikvarieämbetet, UV Bergslagen i Örebro. *Ronnie Carlsson* är fil.lic. i arkeologi. *Bent Syse* är chef för Upplandsmuseets arkeologiska avdelning.

Litteratur och referenser

Ahlberg, N. 1998. *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Ahlberg, N. & Hall, T. 1983. *Scandinavian Atlas of Historic Towns No 4, Uppsala*. Odense University Press.

Améen, L. 1973. *Stadens gator och kvarter*. Lund.

Améen, L. 1981. Stadslandskapets förändringsrisker. *Svensk geografisk årsbok*. Stockholm.

Améen, L. 1984. Stadsplaner som källa. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 7*. Stockholm.

Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen*. Malmö.

Anund, J. 1994. Domberget och Uppsalas medeltida stadsplan. *Uppland*. Uppsala.

Anund, J., Carlsson, R., Elfwendahl, M. & Pettersson, K. 2000. *I skuggan av domkyrkan. Arkeologi i uppsalakvarteret Disa 1973–1993.* UV Bergslagen, rapport 2000:5.

Anund, J., Carlsson, R. & Roslund-Forenius, Y. 1996. En bortglömd medeltida stadsdel i Uppsala. *Uppland.* Uppsala.

Arnegård, A., Carlsson, R. & Ros, J. 1999. *En återupptäckt del av det medeltida Uppsala. En arkeologisk undersökning i kvarteret Trädgården.* Med bidrag av Mathias Bäck. UV Uppsala rapport 1997:59. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Uppsala.

Beronius Jörpeland, L, Lindeblad, K. & Lindh, M. 2000. *Vid Fyrisån – arkeologi i Östra Aros.* Projektet Uppdragsarkeologi. Rapport nr 2000:1. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Busser, Joh. B. 1773. *Utkast till beskrijwng om Upsala. 1.* Om Upsala stad, dess äldre och nyare öden, samt förnämsta märkvärdigheter. Upsala.

Carlsson, R., Elfwendahl, M. och Perming, A. 1991. *Bryggaren. Ett kvarter i centrum. En medeltidsarkeologisk undersökning i Uppsala 1990.* Raä och SHM rapport. UV 1991:1. Stockholm.

Carlsson, R., Qviström, L., Syse, B. & Wallebom, U. 2000. *På vägen in till staden. Arkeologisk undersökning 1999. Lämningar från medeltid och nyare tid i kvarteret Örtedalen i Uppsala.* Upplandsmuseets skriftserie Nr 2. Uppsala.

Davidsson, Å. 1956. Handritade kartor över Sverige i Uppsala Universitetsbibliotek. *Acta Bibliothecae R Universitatis Upsaliensis.* X. Uppsala. (Katalog över kartsamlingen)

DMS. 1984: *Det medeltida Sverige 1:2.* Dahlbäck G, Ferm, O. och Rahmqvist, S. Stockholm.

DS 1828-: *Diplomatarium suecanum* I-, ed Liljegren et al.

Ehn O., Gustafsson, J H. (red) 1984. *Kransen. Ett medeltida kvarter i Uppsala,* Upplands fornminnesförenings tidskrift 50. Uppsala.

Eimer, G. 1961. *Die Stadtplanerung im schwedischen Ostseereich.* Lund

Eimer, G. 1967. *Urbana grundtyper i det medeltida Sverige.* Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala.

Ersgård, L. 1986: Expansion och förändring i Uppsalas medeltida bebyggelse, *Uppsala stads historia VII. Från Östra Aros till Uppsala.* Uppsala.

Ferm, O. 1986a. Från Östra Aros till Uppsala. *Uppsala under tidig medeltid, Uppsala stads historia VII. Från Östra Aros till Uppsala.* Uppsala.

Ferm, O. 1986b. Ägande och boende i Uppsala under medeltiden, *Uppsala stads historia VII. Från Östra Aros till Uppsala.* Uppsala.

Gustafsson, J H. 1986. Uppsalas medeltida stadsplan, sedd i ljuset av de senaste 20 årens arkeologiska undersökningar, *Uppsala stads historia VII. Från Östra Aros till Uppsala.* Uppsala.

Hahr, A. 1930. Olof Rudbeck d. ä. som arkitekt. Rudbecksstudier. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* XLIV: bilaga, s 121–175. Uppsala.

Hall, T. 1981. Den svenska staden växer fram. *Forskning och Framsteg* nr 7:1981. Stockholm.

Herdin, KW. 1932–34. *Bygge och bo i äldre tider*. Bidrag till Uppsala stads byggnadshistoria I–II. Uppsala.

Josephson R 1923 *Svenska stadskartor och stadsplaner intill 1800-talets början* (Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg. Katalog.).

Ljung, S. 1954. *Uppsala under yngre medeltid och vasatid*, Uppsala stads historia II, Red Lundh H. Uppsala.

Messenius J 1611: *Tumbae veterum ac nuperurum apud Sveones Gothosque, Holmiae*.

Olsson, S. 1985. *Idealstad med förhinder*. Stadens byggnadshistoria från 1640 till 1800-talets mitt. Västerås genom tiderna V:1. Västerås.

Peringskiöld, J. 1719. *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova*.

Petré, T. 1958. *Uppsala under tidsskedet 1619–1789*, Uppsala stads historia III. Red. Lundh H. Uppsala.

Redin, L. 1976. *Uppsala*, Medeltidsstaden 3, Rapport RAÄ/SHM. Stockholm.

Roslund, Y. 1985. *Kvarteret Örnen – från bondgård till högreståndsmiljö*. Rapport UV 1985:28. Stockholm.

Rudbeck d.ä., O. 1679-, 1863, 1937-. *Atland eller Manheim (Atlantica sive Manheim)* och *Atlas*.

Rydeberg, I. 1930, 1933. *Beskrivning till historisk stadsplan över Uppsala, samt Beskrivning till historisk kartbok över Uppsala stads ägor med omgivningar*. Koncept i Uppsala Universitetsbibliotek.

Sporrong, Ulf. 1984. Bebyggelsehistoria genom kartstudier. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 7*. Stockholm.

Sundquist, N. 1938. En återfunnen karta över Uppsala på 1660-talet. *Upplands fornminnesförenings tidskrift XLVI*. Uppsala.

Sundquist, N. 1953. *Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300*. Uppsala stads historia I. Red. Lundh H. Uppsala.

Sundquist, N. 1979. Upsala kyrka och Upsala ärkesäte och deras flyttningsdramatik under 1200-talet. *Uppland*. Uppsala.

Sveriges kartor. *Sveriges Nationalatlas*. Red Sporrong, U, Wennström, H–F. Stockholm 1990.

Syse, B. 1987. Uppsala, *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Wahlberg, M. 1994. *Uppsalas gatunamn*, Uppsala stads historia IX: 1. Uppsala.

Arkiv

Vitterhetsakademins bibliotek, Stockholm
Lantmäteriverket, Uppsala
Lantmäteriverket, Gävle
Upplandsmuseet, Uppsala